

winter 2017
nr.4 €9,90

de Helling

cultuur
vs economie

Sheltersuit • Modestudent Bas Timmer had een vriend wiens vader dakloos werd en op straat aan onderkoeling overleed. Timmer ontwierp daarop de eerste versie van de sheltersuit: een water- en winddichte jas die tot een slapzak kan worden omgebouwd, voor daklozen en vluchtelingen. Design van hoge kwaliteit, van eersteklas materialen geproduceerd in Enschede – ooit de thuisbasis

van de Nederlandse textiel-industrie. Aan dit project, dat wereldwijd aandacht trok, werkt inmiddels een team van ruim 50 mensen met diverse achtergronden: vrijwilligers, vluchtelingen daklozen. Inmiddels zijn er 1300 pakken geproduceerd. Op dit moment worden er 1500 gemaakt voor kinderen in vluchtelingen-kampen op Lesbos.

Zie www.sheltersuit.com

de Helling

8 *Ongelijkheid niet vergroenen, maar vergroenend bestrijden*

Shivant Jhagroe over de rol van cultuur in de duurzame transitie — Herman Meijer

14 Heeft het rechtspopulisme economische of culturele wortels? — Simon Otjes

20 Utopisch modderworstelen

Over het essay *Nergensland* van Femke Halsema en de migratiepolitiek van GroenLinks — Rens van Tilburg

25 In beeld: Claudy Jongstra & Farm of the World

33 Red het veen, zet het onder water

Inklinking van veen is een schadepost voor klimaat en landschap — Jasper Groen

37 Eigentijds eigendom van grond

In gesprek met Jan van Rheenen en Jan Spijkerboer (Kadaster) — Socrates Schouten

42 Hypotheekschulden: publieke risico's en oplossingen

"Overheid, steek hand in eigen boezem" — Robert Goené

46 Het Bilts energieakkoord: in 12 jaar energieneutraal

Interview met GroenLinks-wethouder Anne Brommersma — Julia van Aart

49 In beeld: Design for the Real World — Papanek & Super-Local

57 Recht op wortelen in de stad

Tweegesprek over de 'duurzaamheid' van het kunstbeleid — Lene Grooten en Bart Stuart

60 Babystapjes naar een basisinkomen

In zeven Nederlandse steden gaan experimenten met een vrijere bijstand van start — Socrates Schouten

64 De terugkeer van de technologiepolitiek

"In wat voor technologische cultuur willen we leven?" — Martijntje Smits

73 In beeld: Flexwonen in Genderhof — Drawing the times

Luiheid — Column van Thomas Mertens 19

Bureau de Helling 70

Over de auteurs 72

Redactioneel

Het is alweer even geleden: de aanklacht tegen het economisme als politieke aftrap van Jesse Klavers partijleiderschap. Achteraf gezien een mooie tijd van publieke oproer tegen het rendementsdenken in maatschappelijke instellingen. Daarna ging het snel omhoog met GroenLinks en hing een heuse linkse lentegeur in de lucht. Maar de kruipende opkomst van cultureel rechts rijdt deze economische verlinksing in de wielen. Hoe moeten we het GroenLinkse project in dit tijdsgewricht benaderen?

GroenLinks heeft het misschien niet tot de regering geschopt, maar staat wel voor alle Nederlanders, liet Klaver onlangs weten. De vraag is wat voor politieke principes je dan kan hanteren. De nieuwe richting buigt af van de liberale hoofdstroom waar de Groene politiek zo lang een lidmaatschap van heeft gehad. Tegelijkertijd is er de dringende wens om vast te houden aan de laatste beetjes politiek liberalisme die Nederland nog kent. Blijven wij de verworvenheden van 'gewone Nederlanders' ook delen met nieuwe, diverse, 'ongewone' Nederlanders? Het antwoord is als het aan groenlinkers ligt natuurlijk een volmondig 'ja', maar de partij zal een nieuw evenwicht tussen economie en cultuur moeten vinden.

De auteurs in dit nummer suggereren dat economische processen de grootste bronnen van ongelijkheid en onduurzaamheid zijn, terwijl de cultuur vaker de publieke splijtzwam is. Maar cultuur kan ook het recept zijn om economische druk van de ketel te halen. In het openingsartikel stelt de jonge onderzoeker Shivant Jhagroe dat duurzaamheid momenteel een elitekwestie is. We leven in een 'economische cultuur' die weinig verbeeldingsruimte overlaat voor andere antwoorden op duurzame vraagstukken. Jhagroe pleit ervoor ongelijkheid 'vergroenend' te bestrijden door verrassende en steeds nieuwe bruggen te slaan tussen economische ongelijkheid, culturele achtergronden en groene praktijken.

Het voorschot van Jhagroe wordt in deze Helling op diverse manieren opgepakt. Diverse auteurs zoeken naar gemeenschapsvormen die economische frivoliteit een halt toeroepen, maar des te meer cultureel pluralisme voortbrengen. Zo komen de 'commons' in dit nummer diverse

malen voorbij. Hoge marktprijzen voor grond bijvoorbeeld verstoren de maatschappelijke dynamiek rondom het gebruik van het land, stellen Jan van Rheenen en Jan Spijkerboer van Kadaster; coöperatieve organisatievormen die acht slaan op het publiek belang zijn een oplossingsrichting. Maar kunnen we erop vertrouwen dat coöperaties cultureel 'liberaal' zijn?

Het economisch motorblok van de groene vooruitgang vervangen door een cultureel motorblok: geen project om al te lichtvaardig op te pakken.

/ Socrates Schouten

De beeldbijdrages in deze Helling staan in het teken van de afgelopen Dutch Design Week in Eindhoven. Daar richtten opvallend veel ontwerpers en deelnemende organisaties zich op maatschappelijke kwesties. We tonen een aantal vindingrijke projecten waarin sociale, culturele, ecologische en economische aspecten worden geïntegreerd.

Tekeningen: Lotte Dijkstra

de Helling

Tijdschrift voor politiek & cultuur
Jaargang 30 · nr 4 · winter 2017

Los € 9,90, jaarabonnement
€ 36,50, Jongeren t/m 27: € 19,50
Banknummer:
NL60 TRIO 0390109096
t.n.v. Stichting Wetenschappelijk
Bureau GroenLinks,
met vermelding van de Helling.
ISSN 0922-01 19

HOOFDREDACTIE Socrates Schouten
REDACTIE Natasja van den Berg,
Lara de Brito, Lot van Hooijdonk,
Suzanne Kröger, Herman Meijer,
Bart Stuart, Farid Tabarki, Rens
van Tilburg, Alderik Visser.

ONTWERP de Ruimte ontwerpers/
Mark Schalken
DRUK Drukkerij Raddraaier
(papier 100 % recycled)

UITGEVER Stichting
Wetenschappelijk Bureau
GroenLinks

REDACTIEADRES
Postbus 8008, 3503 RA Utrecht
redactiedehelling@
bureaudehelling.nl
tel 030 239 99 07,
abonneezaken: 030 239 99 59

www.bureaudehelling.nl
(> 'tijdschrift')

Circulair systeem voor Buiksloterham

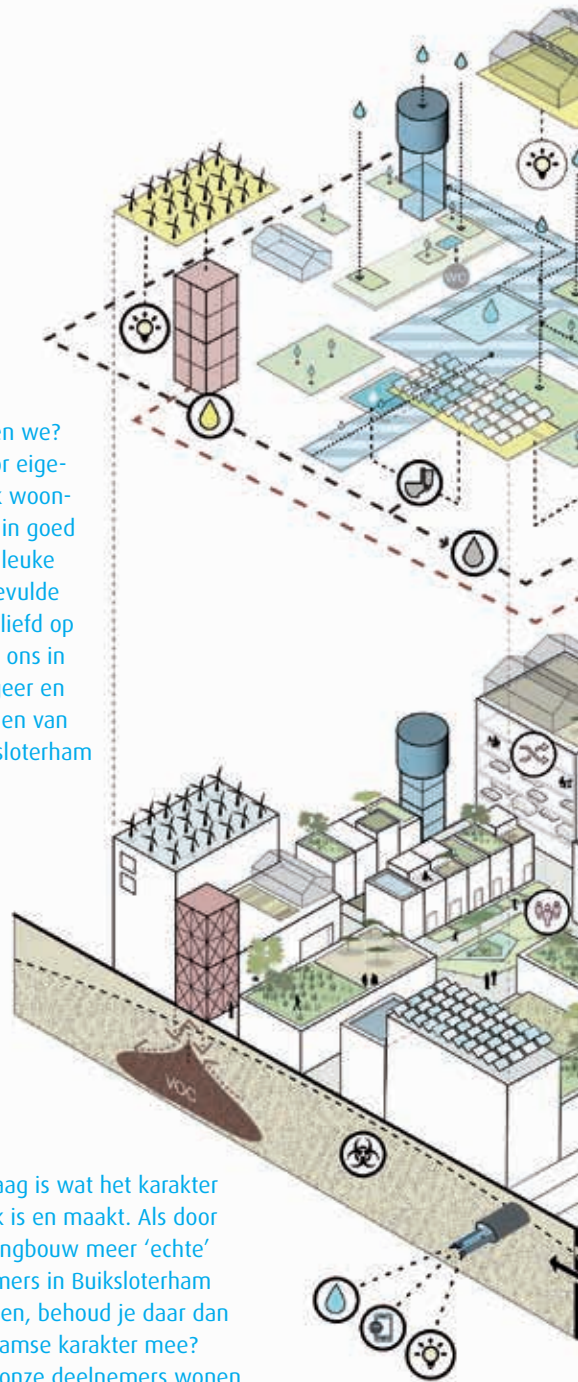
Citylab Circulair Buiksloterham was één van de kandidaten voor de Dutch Design Awards 2017. De Buiksloterham is een voormalig industrieterrein aan de noordelijke IJ-oever in Amsterdam. Binnen tien jaar ontwikkelen zelfbouwers, ondernemers, woningbouwverenigingen en nutsbedrijven hier een nieuwe woon-werkwijk met de ambitie om kringlopen op een zo hoog mogelijk niveau te sluiten.

Het betrokken architectenbureau, Delva, zegt hierover: "Omdat in een stad veel meer gebeurt dan alleen het uitwisselen van stofstromen – er leven immers honderdduizenden mensen en een veelvoud aan dieren in de stad – moet breder worden gekeken. Naast materiaal- en energiestromen gaat het ook om zaken als biodiversiteit en een prettige en gezonde samenleving."

Op deze pagina ook commentaren die bewoners en betrokkenen achterlieten op de 'Circulair Buiksloterham Community' (buiksloterham.nl).

Fons: "Wat voor buurt willen we? Onbetaalbaar en alleen voor eigenaar-bewoners? Of met ook woon-opportunities om maar eens in goed Nederlands te zeggen voor leuke mensen met een minder gevulde portemonnee maar wel verliefd op Noord. Daarover buigen we ons in dit projectgroepje. Dus reageer en doe mee aan het ontwikkelen van onze eigen exclusieve Buiksloterham buurtvisie op inclusiviteit!"

Gerard: "Vraag is wat het karakter van een wijk is en maakt. Als door sociale woningbouw meer 'echte' Amsterdammers in Buiksloterham kunnen wonen, behoud je daar dan het Amsterdamse karakter mee? Diverse van onze deelnemers wonen al jaren (20+) in Amsterdam, maar in andere stadsdelen (o.a. Zuid, Centrum). Zij nemen een ander Amsterdamse karakter mee naar BSH. Hoe kunnen nieuwe bewoners van buiten Amsterdam het karakter van BSH adopteren?"

Beatriz: "Wat is een Energie-Verhalenavond? Iedere Energie-verhalenavond wordt er een buurtbewoner uitgenodigd om een energieverhaal aan het groep te vertellen over hoe hij of zij energie bespaart in zijn/haar dagelijkse leven. Het idee is om door verhalen, van elkaar te leren over hoe er energie wordt bespaard in de buurt. Iedere derde dinsdag van de maand!"

Famke: "Lucht, water, weids! Dat is het gevoel wat je nu krijgt in Buiksloterham zo aan het IJ. En dat is ook wat we willen behouden: een stedelijke omgeving met ademruimte, lucht, licht, water en groen. De waterkant, een plek voor ons allemaal! Ook in de toekomst, voor de leefbaarheid, om uit te waaien, elkaar te ontmoeten."

John: "Een aantal van ons hebben in het afgelopen jaar diverse pogingen ondernomen om als zelfbouwers een voet tussen de deur te krijgen op de Buiksloterhamse grondmarkt. Ons voorstel is om in de Buiksloterham een bedrijfsruimte te gaan ontwikkelen volgens het principe van wat we genoemd hebben 'Crowd Developing'. Als we met alle zelfbouwers samen ieder €5000 inleggen hebben we vijf ton bij elkaar en worden we samen eigenaar van een bedrijfsruimte."

Shivant Jhagroe —

– ongelijkheid niet vergroenen, maar vergroenend bestrijden

Shivant Jhagroe promoveerde in 2016 aan de Erasmus Universiteit op een onderzoek naar de transitiepolitiek van duurzame verstedelijking. Momenteel is hij post-doc onderzoeker aan de Technische Universiteit Eindhoven. Jhagroe publiceert onder meer over duurzaamheid als politieke kwestie en komt in verzet tegen het gebrek aan kritische reflectie op cultuur in het groene debat. Hoe kunnen we anders betekenis geven aan ogenschijnlijk ‘technische’ onderwerpen als verduurzaming en energietransitie?

Door Herman Meijer

De duurzame problematiek is groot en lijkt ons soms boven de pet te gaan. Ik heb kort geleden geleerd hoopvoller te zijn. Wat vind je van de bewering dat niet alleen de grote problemen exponentieel groeien, maar ook de oplossingen?

“Als het gaat om duurzame energieopwekking heb ik geen probleem met die bewering, omdat er oneindig veel zon en oneindig veel wind is; dat is de hele idee van hernieuwbaar. Onze systemen worden daar ook steeds meer op ingericht. Maar deze trend is ingebed in andere trends en je mag hem niet isoleren: dan depolitiseer je de trend. Denken in oplossingen is mooi, maar leidt ook tot blinde vlekken. Juist van zulke transities – grote trends die autonoom lijken – moet je de politiek onderkennen.”

Wat is de politieke betekenis van de energiekwestie? Stel dat het aandeel duurzaam naar 100% gaat, is er dan nog politiek over?

“De snelheid van de transitie bepaalt hoe de macht verdeeld wordt. Als het in vijf jaar gebeurt, dan verschuift de macht veel radicaler dan als het in dertig jaar gebeurt. In dit geval kan Shell rustig beweren dat gas de transitiebrandstof is en dat Shell dus aan duurzaamheid werkt. Ten tweede speelt de ‘geografie’ van transities een rol: hoe je de transitie bijvoorbeeld als stad

ruimtelijk verdeelt met warmtenetten – welke wijken krijgen voorrang. Of gaat het politieke verhaal over Europa tegenover Rusland, over niet gasafhankelijk zijn, over de fragiliteit van oliestaten, olieafhankelijkheid in de regio’s, over klimaatvluchtelingen? Zoiets simpels als vergroening kan dus een heel gelaagde politieke betekenis hebben.”

Stel dat er een minister van Klimaat en Armoedebestrijding zou zijn – zoals je laatst in de Groene Amsterdammer opperde – wat voor programma zou die uitvoeren?

“Hij of zij zou zich richten op de meest kwetsbare groepen. Bijvoorbeeld nationaal op gezinnen die relatief het meest betalen aan energie – meer dan 10% van het besteedbaar inkomen per maand. Mensen die lijden aan ‘energiewaarmoede’ geef je extra korting, gratis ov, zonnepanelen. De gedachte is om dat soort kwetsbaarheid aan klimaatdoelstellingen te koppelen. Zo’n minister zou zich ook moeten uitspreken over het vluchtelingenprobleem in relatie tot klimaatverandering: over de oorzaken, droogte, slechte oogsten, economische kwetsbaarheid. Of als er overal elektrische auto’s en laadpalen verschijnen stelt hij of zij een onderzoek in om zeker te stellen dat de batterijen voor elektrische auto’s

We moeten oppassen dat de groene en de grijze klasse geen reële categorieën worden.

\

niet zijn gemaakt met grondstoffen uit Congo, waar kinderen en halfslaven in de mijnbouw werken. Zo'n minister zou zich sterk maken voor verbod op elektrische auto's met een accu waarin zogenaamde 'conflictmaterialen' zijn verwerkt, net zoals nu met oude diesels gebeurt. Zo'n minister zou, kortom, dingen doen die nu aan actiegroepen worden overgelaten.

Gelukkig begint het besef iets meer te leven. Neem het Planbureau voor de Leefomgeving dat laatst in een publicatie over slimme mobiliteit stelde dat we moeten oppassen dat niet alleen de rijken en technisch begaafden de vruchten plukken, maar ook de ouderen, de minder geletterden en de niet technisch begaafden. Ik zeg wel eens: de ongelijkheid wordt niet veroorzaakt door verduurzaming, maar ongelijkheid dreigt wel te vergroenen. We moeten oppassen dat de groene en de grijze klasse geen reële categorieën worden. Gezonde en duurzame wijken naast achtergestelde wijken die daar helemaal niet mee bezig zijn."

Wat voor groepen en bewegingen houden zich hiermee bezig?

"Fawaka Nederland met Thiëmo Heilbron bijvoorbeeld. Fawaka probeert duurzaamheid inclusiever te maken: mensen met migratieachtergrond betrekken en te voorko-

men dat er een nieuwe – vooral witte – voorhoede ontstaat die zich losmaakt van de massa. De Groene Moslims werken vanuit een vergelijkbaar idee, namelijk het verbinden van geïsoleerde vraagstukken. De truc zit hem in het verbinden van het ene type strijd met het andere, zoals het koppelen van groene strijd met inclusie maar ook met de religieuze dialoog. Dan heb je nog Groen&Kleurrijk: een groene beweging die zich ook expliciet uitspreekt tegen racisme. Dit zijn kleine maar inspirerende initiatieven, omdat ze precies dat doen waar het om gaat: het stapelen van strijd, ofwel 'intersectionaliteit' in meer feministisch jargon. Als je dat in de praktijk brengt wordt het duurzaamheidsdenken rijker. Dan wordt 'groen' echt spannend. Maar het is een lastige balans: het zijn verbindingen die je niet gemakkelijk bij een ministerie kunt leggen. Maar goed, politieke innovatie moet je ook niet in Den Haag zoeken."

Wat levert die intersectionaliteit op?

"Intersectionaliteit is geen maatregel. Het is een politiek perspectief, dat vooral een agenderende functie heeft: alleen al armoede koppelen aan duurzaamheid is voor gemeenten een belangrijk punt. Tot de zorgplicht van de gemeente behoort ook het voorkómen van grote kloven tussen wijken. Je moet

dit intensiever inzetten op de nodige verschillen in aanpak van 'noord' en 'zuid' in Rotterdam of 'zand' en 'veen' in Den Haag. Uit een intersectionele aanpak kunnen concrete maatregelen voortvloeien zoals inkomensafhankelijke beprijzing van zonnepanelen, openbaar vervoer, stroom en warmte, enzovoorts."

Even terug naar de culturele component. Ik had een gesprek met twee moslims die met een Mohammed-glossy bezig waren, die de profeet als een milieuheld opvoerden. Zo namen ze moslims mee in de milieubeweging.

"Dat lijkt mij een logische verknoping van de duurzaamheidsopgave met de religieuze, ethische opgave. Religieuze concepten zoals het rentmeesterschap in het christendom of seva (dienstbaarheid) in het hindoeïsme, die eeuwenoud zijn, kunnen mensen die religieus en niet-religieus zijn verbinden rond een en dezelfde maatschappelijke opgave. Dat is één van de manieren om de culturele dimensie aan duurzaamheid te koppelen."

Op Sri Lanka vernam ik dat er boeren zijn die uit principe geen landbouwwerktuigen gebruiken om Moeder Aarde geen pijn te doen. Daar tref je een diep beleefde bron die vertelt hoe je op een niet-schadelijke manier met je omgeving moet omgaan.

“Het resultaat van zo’n overtuiging kan overeenkomen met iemand die helemaal niet religieus is, maar denkt in termen van low-tech oplossingen zoals ‘extensieve’ landbouw en intensief hergebruik. Die twee gedachten zou je heel goed aan één tafel kunnen zetten. Om die beweging naar een duurzame wereld in te kleuren zijn er dus veel meer bronnen, oudere en interessantere, dan de Club van Rome. Dat culturele aspect is ondergewaardeerd door onze technologische vooringenomenheid. Het zijn nu vaak gedragsecomen die zich over de ‘culturele’ vraag ontfermen hoe je mensen milieuvriendelijk gedrag kunt laten vertonen. Cultuur wordt dan ingeperkt tot consumptiecultuur, tot een economische cultuur. Dat vind ik een jammerlijke beperking van het debat. De strijd om duurzaamheid gaat dan om de gang naar de gewone supermarkt of naar de Ecoplaza. Economen noemen dat ‘consumentengedrag’ of ‘voorkeur’; een dominante maar povere uitleg van hedendaagse cultuur. Critici zeggen zelfs dat die neoliberale duurzaamheid een nepduurzaamheid is, niks anders dan doorgaande groei in andere termen.”

Als we afzien van de aanpak over boeg van consumenten, wat zijn dan andere wegen voor het bewerkstel-

ligen van de transitie? Collectieve arrangementen wellicht? Of mensen aanspreken als potentiële producent zoals bij zelfopwekking van energie?

“In eerste instantie is er nood aan publieke, sociale arrangementen: vlekkeloos openbaar vervoer; betaalbaarheid van duurzame energie en voeding; nul procent btw op basisgoederen en 20 tot 25% btw op luxegoederen. Dit gaat dus om staatsinmenging in de markt. We moeten niet alles van de netwerksamenleving verwachten, want die zit, hoe je het ook wendt of keert, vol machtsverschillen. Maar ik zie ook een grote rol voor collectieve verbanden zoals energiecoöperaties, voedselcoöperaties of broodfondsen. Dat is dezelfde solidariteit als die de sociaaldemocratie ons heeft gegeven, alleen in veel kleinere verbanden. Tegenover de neoliberale duurzaamheid zie ik dus een duurzaamheid gevormd door een scala van initiatieven die oog hebben voor de machtsverschillen, voor de kwetsbaren, voor de lagere inkomens. Nu is het risico van nieuwe coöperaties dat het nieuwe bubbels worden van mensen die al ‘ingewijd’ waren. Het is dan niet echt publiek...”

Is dat ook jouw ervaring?

“Vaak wel, maar niet per se. Ik ken namelijk ook initiatieven waar mensen met een migratieachter-

grond en hun kinderen of mensen met een geestelijke beperking expliciet worden betrokken. Maar dit is niet de norm. Vaker trekken bijvoorbeeld coöperaties de mensen die toch al zonnepanelen wilden en voor wie dit alleen een goedkopere weg is. Ik denk dat zulke collectieve arrangementen daarom het beste via publieke weg geborgd kunnen worden.”

Neem het voorbeeld van een energiecoöperatie die terug wil kunnen leveren aan het net. Daaraan zou je sociale voorwaarden kunnen stellen, in de zin van toegankelijkheid voor minvermogens. Wat denk je daarvan?

“Het goede van publieke voorwaarden is inderdaad dat je kaders kunt stellen: prima wat jullie daar allemaal doen, maar zorg ervoor dat de kwetsbaren ook een plek hebben en mee kunnen profiteren. Een zelforganisatie kan immers ook tot ongelijkheid leiden. Zij kunnen voor anderen dan de *usual suspects* zelfs een excuus worden om niet mee te doen, als ‘iets van hen’.”

Communale organisaties zijn een bijzondere categorie: niet publiek en niet privaat. Moeten ook communale organisaties zich meten aan het algemeen belang?

“Dat lijkt mij heel belangrijk. Zet het eens af tegen de andere kant van het spectrum: ook *gated com-*

\

Het risico van de nieuwe coöperaties is dat het nieuwe bubbels worden van mensen die al ‘ingewijd’ waren

Wat we nu nodig hebben is de democratisering van welzijn en duurzaamheid

\

munities zijn commune-vormen, maar heel exclusieve, beperkt tot de *lucky few*. Inclusiviteit zou de eerste voorwaarde kunnen zijn die de overheid stelt wanneer coöperaties zich als rechtspersoon aanmelden. Zou je deze voorwaarden niet stellen, dan leef je kennelijk onder de aanname dat er zonder overheid in de samenleving geen hiërarchie en geen ongelijkheid zou bestaan. Een naïeve hypothese.”

Voedsel en voeding is een minstens zo gevoelig en rijkgeschakeerd onderwerp als energie. Beïnvloeding van consumentengedrag is een te beperkt kader, zeg je. Wat zou je daar tegenoverstellen?

“Als het gaat over voedsel en gezondheid lijken we gesteld voor een keuze tussen liberalisme en paternalisme. Heb je recht op een ongezonde levensstijl waarbij je jezelf schade aandoet? Is het de plicht van de gemeenschap je gewoon te laten leven, of mag ze voorschrijven wat toelaatbaar is? De eerste houding lijkt te overheersen; een ecodictatuur hebben we zeker niet. Maar mensen hebben evenmin de gelijkwaardige vrije keuze die het liberalisme veronderstelt. Wil je dat mensen echt kunnen kiezen, zorg dan voor een eerlijke informatievoorziening en een juiste prijs-kwaliteitverhouding waarbij onduurzame producten niet zo

goedkoop en aantrekkelijk kunnen worden gemaakt, bijvoorbeeld door een getraptd belastingstelsel.

Maar ik zou een fundamenteeler punt willen maken. We hebben de laatste vijftig jaar een systeem gehad van ‘u vraagt wij draaien’. Wilt u goedkoop vlees? Prima. Goedkope energie uit olie? Natuurlijk, dat is superefficiënt! Alles is vraaggericht. We maken nu een voorzichtige verschuiving mee naar aanbodgericht denken. Nieuwe energiemarkten zijn ingericht op het aanbod wind en zon; nieuwe voedselmarkten op seizoens- en streekproducten. Maar, we zitten hier tegenover de Primark en de Ecoplaza, dus het loopt nog wel volop door elkaar heen.

Het probleem is deels de economische ordening en structuur, maar ook onze verlangens en behoeftes. Als een ananas zoveel kilometers moet overbruggen om hem hier te krijgen, moeten we misschien geen ananas meer willen. Misschien moeten we bepaalde verlangens afleren. Maar dat willen we niet in onze vrije samenleving.”

De reden waarom we dat niet willen is juist dat we onvrij zijn in deze samenleving. Wie kon er dertig jaar geleden een smartphone willen? En ik herinner mij uit mijn jeugd nog de campagne om Nederlanders aan de grapefruit te krijgen.

“Als die verlangens zijn aangeleerd, kunnen we ze ook afleren. Als wij allen drie dagen wegblijven bij Primark ligt die zaak zo plat. Er zit veel macht in de consumentenhoek; de vraag is hoe je die kanaliseert. Maar het gaat ook over de innerlijke dialoog. Het afkicken van smartphones met de ‘digitale detox’ van Hans Schnitzler is een mooi voorbeeld; waarom geen vleesdetox? Dat is de confrontatie die mensen met zichzelf moeten aangaan. Het regime zit ook in jezelf. Maar het bevragen van die regimes is een vaardigheid die in de economische cultuur onvoldoende wordt getraind. Volgens Joseph Schumpeter heeft het kapitalisme ons de democratisering van welvaart en comfort gebracht; wat we nu nodig hebben is de democratisering van welzijn en duurzaamheid.”

Dat brengt mij tot de democratisering van de technologie. Is technologische ontwikkeling een autonoom proces? Ik ken in ieder geval één voorbeeld uit de Nederlandse geschiedenis van een door de overheid gestuurde technologische ontwikkeling, namelijk die van het bouwproces in de tijd van de wederopbouw. De Nederlandse bouw-industrie ziet er alleen maar zo uit, met haar combinatie van mechanisering en mogelijkheid tot maatwerk, door jarenlange bouwplanning van staatswege.

“Ik zie technologische ontwikkeling als relatief autonoom: sturen is moeilijk gezien de veelheid aan factoren die haar mogelijk maken. Wel controleerbaar en stuurbaar is hoe collectief de investering is, hoe de kosten worden gesocialiseerd en hoe de winsten worden verdeeld. De bouwproductie was het voorbeeld van een goed huwelijk tussen bedrijfsleven en overheid. Echter, bij veel technologische innovaties komen de initiatieven en kosten voor rekening van de overheid, gefinancierd uit belastinggeld, terwijl de winsten worden opgestreken door de bedrijven. De risico's van gebruik en misbruik worden weer afgewenteld op de belastingbetaler.”

Wat voor principes zouden we kunnen hanteren voor sturing van de technologische ontwikkeling?

“Niet alle technologie raakt de publieke zaak. Voor domotica, slimme apparatuur in huis, zie ik bijvoorbeeld weinig belang voor collectieve sturing. Maar als we het hebben over infrastructuur – het vergroenen van grijze netten bijvoorbeeld – dan hebben we het over technologieën met een sterk publieke uitwerking. Dan speelt de bijna marxistische vraag: wie controleert de productiemiddelen? We moeten zulke systemen in publieke handen houden, vooral als het om

digitale technieken gaat. Er is een ‘brede maatschappelijke discussie’ gevoerd rondom het energieakkoord, maar de vraag is: wie nodig je uit, wie heeft spreekrecht, wiens rapporten worden geloofd en wiens rapporten niet? In het energieakkoord blijkt toch vooral van belang wie daar de vinger in de pap heeft. En dat is niet altijd transparant. Er zijn allerlei publiek-private constellaties ingericht om nieuwe gebieden te ontwikkelen, informatiesystemen voor ‘groene golven’ in de stad en slimmer parkeren, voor slimme energienetten, enzovoorts. Deze zijn deels publiek betaald en de risico's zijn gesocialiseerd, maar de vraag is of de winsten zijn gesocialiseerd. Aan deze verdelingsvraag is niets autonooms. Werk aan de winkel voor de politiek, dus.”

/

Heeft het rechtspopulisme¹⁴ economische of culturele wortels?

Rechts-radicalen partijen zijn internationaal in opmars en brengen de gevestigde politiek in een lastig parket. Om een effectief weerwoord te kunnen bieden is van belang om de oorzaak van rechtspopulisme te begrijpen. Recent onderzoek suggereert een samenspel waarbij culturele factoren de boventoon voeren. Linkse partijen doen er goed aan juist het economische conflict te benadrukken.

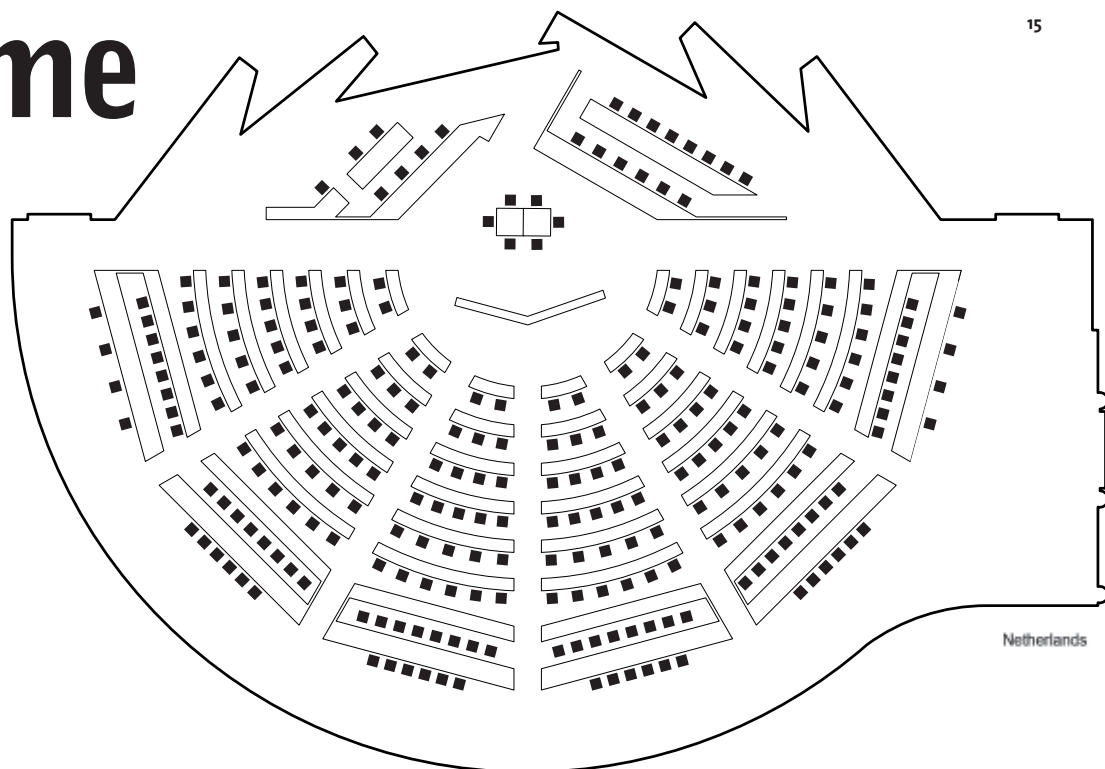
Door **Simon Otjes**

In de afgelopen jaren hebben we een sterke groei gezien van radicaal-rechts, populistische partijen. Eerst de verkiezing van Donald Trump in de Verenigde Staten, bij de presidentsverkiezingen in Frankrijk haalde Marine Le Pen de tweede ronde, en in Nederland groeide van de Partij voor de Vrijheid. Met de voortdurende groei van deze partijen krijgen rechtse partijen een bondgenoot in de Kamer. Daarmee wordt de ruimte voor links beleid beperkt, of het nu over belastingen of vluchtelingen gaat. Om te begrijpen hoe progressieven deze ontwikkeling moeten keren moeten we begrijpen waar ze vandaan komt. Is het succes van deze partijen het gevolg van economische onzekerheid of van een cultureel onbehagen?

Ik zal hier deze vraag proberen te beantwoorden aan de hand van een aantal sociaalwetenschappelijke artikelen die de afgelopen jaren zijn verschenen. Ik wil hier deze literatuur verkennen om te zien hoe een progressief antwoord op het rechts populisme eruit ziet. De literatuur duidt erop dat economische onzekerheid zich maar in beperkte mate direct vertaalt in stemmen op rechts-radicalen partijen. Economische factoren spelen wel een rol maar waarschijnlijk in interactie met de culturele context. Het zijn niet zo zeer de economisch minst fortuinlijken die op rechtspopulistische partijen stemmen maar de groep die hun status door economische en culturele veranderingen hebben zien dalen. Daarom is het aan linkse politiek om de onvrede productief te kanaliseren en te concentreren op economische ongelijkheid en om politieke polarisatie over culturele onderwerpen zoals migratie te voorkomen.

Wat is radicaal-rechts populisme

Eerst moeten we radicaal-rechts populisme definiëren. Cas Mudde (2007) rekent hiertoe partijen waarvan het gedachtegoed gekenmerkt wordt door drie (deel)ideologieën: populisme, nativisme en autoritarisme. In populisme wordt onderscheid gemaakt tussen een corrupte elite die aan de macht is en een deugdzame volk dat door de elite de macht

ontzegd wordt. Het doel van populisten is om het volk de macht terug te geven. Radicaal-rechts populisme combineert dit met nativisme en autoritarisme. Nativisme is het geloof dat mensen en ideeën die van buiten de natie komen voren een gevaar voor de natie zijn. Nativisten verzetten zich dus sterk tegen immigratie. Autoritarisme is een gehechtheid aan een strak geordende en hiërarchische samenleving. Rechts-populisten zijn vaak *law-and-order* partijen. Tegenwoordig worden veel rechts-populistische partijen ook gekenmerkt door de opvatting dat hun land geen deel uit zou moeten maken van de Europese Unie (Pirro & Van Kessel 2017).

Ik kijk hier naar een aantal recente studies over de verklaring voor de steun voor radicaal-rechts populistische partijen. Veel studies richten zich op een deelaspect van radicaal-rechts populisme, zoals Euroscepticisme of weerstand tegen immigratie. Het gaat om dezelfde partijen. Als er een categorie partijen onderzocht wordt waar zowel een linkse als een rechtse variant van is – er zijn ook linkse populistische partijen zoals het Spaanse Podemos – beperk ik mij hier tot de resultaten die betrekking hebben op de rechtse partijen.

Waarom stemmen kiezers op radicaal-rechts populistische partijen?

De belangrijkste voorspeller van stemmen op een radicaal-rechts populistische partij zijn opvattingen

over zogeheten 'nieuwe culturele tegenstellingen', zoals immigratie en de positie van de Islam in de samenleving. Deze onderwerpen zijn in de laatste jaren belangrijker geworden vanwege de mondialisering. Deze onderwerpen worden de laatste jaren steeds sterker gepolariseerd, waarbij radicaal-rechts populistische partijen aan het ene uiterste staan en groenen staan aan de andere kant. Standpunten over immigratie zijn een bijzonder consistente voorspeller voor het stemmen op radicaal-rechts populistische partijen (Rooduijn 2017; Ingelhart en Norris 2017).

Lefkofridi et al. (2014) laten zien dat niet alleen de positie van kiezers op deze vraagstukken een belangrijke rol inneemt, maar ook het belang dat ze aan thema's hechten: mensen met economisch linkse én cultureel conservatieve opvattingen laten zich sturen door de thema's die ze belangrijk vinden; als ze economische thema's het belangrijkste vinden, stemmen ze op linkse partijen, hechten ze aan culturele thema's stemmen ze op rechtse partijen.

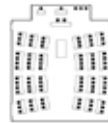
Náást deze opvattingen speelt economisch welzijn een rol. Zo laat Catherine de Vries (2017) zien wat het effect is van persoonlijke economische tegenslag gedurende de Eurozone crisis op zowel de kans om op Eurosceptische partijen te stemmen als op opvattingen over immigratie en Europese integratie. Ze laat zien dat mensen die een economische tegenslag hebben meegemaakt, meer geneigd zijn te stemmen op Eurosceptische partijen en vaker afwijzend staan

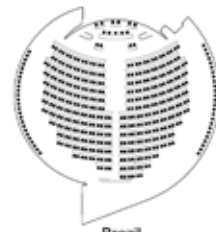
Argentina

Australia

Botswana

Brazil

tegenover immigratie en Europese integratie. Echter de relatie tussen persoonlijke economische situatie en stemmen op rechtse Euroskeptische partijen en de is veel zwakker dan waar het linkse Euroskeptische partijen betreft (Hobolt & De Vries 2016).

Een lager opleidingsniveau is ook gerelateerd is aan conservatieve opvattingen over immigratie en Europa en het stemmen op partijen die zulke standpunten hebben (Van Elsas 2017; De Vries 2017). Hiervoor zijn economische en culturele verklaringen. Vanuit economisch perspectief is de steun van lager opgeleiden voor rechts-populisten te begrijpen omdat tegenwoordig opleidingsniveau een goede indicator is van iemands economische positie. Er wordt daarbij vaak gewezen naar twee ontwikkelingen: arbeidsmigratie en de kenniseconomie. Ten eerste heeft West-Europa in de laatste jaren arbeidsmigratie vanuit Oost-Europa gezien juist voor banen die een lager opleidingsniveau vereisen (Van Elsas 2017). Lager opgeleiden zijn de "verliezers van globalisering" (Kriesi et al. 2008). In de kenniseconomie wordt opleiding steeds belangrijker voor werkzekerheid. Echter er is ook een relatie tussen opleidingsniveau en de culturele waarden die mensen belangrijk vinden: onderwijs maakt mensen toleranter en kosmopolitischer, deels omdat het mensen in staat stelt om vraagstukken vanuit verschillende oogpunten te benaderen maar ook omdat het mensen socialiseert in deze waarden. Deze waarden nemen in heden-daags onderwijs een belangrijke plek in. De volgende vraag is dus of opvattingen over immigratie voortkomen uit arbeidsconcurrentie of cultuur.

Wat verklaart opvattingen over immigratie?

Hainmueller en Hiscox (2007) richten zich specifiek op deze vraag. Zij vinden dat lager opgeleiden vaker dan hoger opgeleiden tegenstander zijn van *allerlei* vormen van immigratie. Het doet er niet toe of het migranten zijn met weinig vaardigheden die concurrenten zouden zijn voor laag opgeleide mensen of migranten met veel vaardigheden, die een concurrent zouden zijn voor hoog opgeleide mensen, noch doet het ertoe of mensen werkloos zijn. Zij concluderen dat in plaats van competitie op de arbeidsmarkt, culturele waarden een negatieve houding ten opzich-

te van migratie bepalen.

Aarøe en co-auteurs (2017) bieden een niet-economische verklaring voor anti-immigratiesentimenten. Ze tonen aan dat deze samenhangen met de mate waarin mensen gevoelig zijn voor walging. Dat uit zich bijvoorbeeld in hoe vies mensen het vinden als er een kakkerlak over de vloer loopt. Mensen die meer gevoelig zijn voor walging zijn eerder geneigd om zich zorgen te maken over besmetting door ziektekiemen. Dit verklaart mede waarom anti-immigratieretoriek gestoeld op walgelijke metaforen, 'migrant zijn kakkerlakken', zo goed aanslaat. Ook blijkt uit hun onderzoek dat andere psychologische kenmerken, zoals de veelgebruikte psychologische indicator "openheid voor nieuwe ervaringen" een verklaring zijn vormen voor anti-immigratiesentimenten.

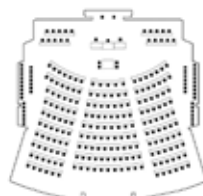
De belangrijkste voorspeller van stemmen op radicaal-rechts populistische partijen is dus opvattingen over immigranten. Daarnaast spelen opleidingsniveau en persoonlijke economische tegenslag ook een rol. Als we kijken naar opvattingen over immigratie komt opleidingsniveau weer naar voren, maar duidt onderzoek erop dat anti-immigratiesentiment niet voort komt uit directe arbeidsmarktconcurrentie. Niet-economische factoren, zoals gevoeligheid voor walging, lijken een belangrijkere rol te spelen. Deze factoren verklaren echter niet waarom radicaal-rechts populistische partijen op zijn gekomen in de laatste tien jaar, een periode van economische crisis.

Waarom zijn radicaal-rechts populistische partijen nu succesvol?

Hernández & Kriesi (2015) zien een sterk effect van de economische crisis op de groei van radicaal-rechts populistische partijen: hoe erger de crisis hoe meer steun voor deze partijen. De vraag rijst wat de relatie tussen individuele economisch welbevinden, nationale economische omstandigheden en stemmen op radicaal-rechts populistische partijen kan verklaren.

Kyung Joon Han (2016) neemt deze relatie onder de loep. Hij vindt dat hoe groter de ongelijkheid hoe meer mensen met een laag inkomen op radicaal-rechts populistische partijen stemmen, maar hoe minder vaak mensen met een hoog inkomen op deze partijen stemmen. Gidron en Hall (2017) geven een goede verklaring voor deze relatie. Zij zoeken de verklaring

Met 'Parliament' werd architectenbureau XML genomineerd voor de Dutch Design Award. Boek en site documenteren de plenaire zaal van alle 193 lidstaten van de Verenigde Naties. De types zijn sinds de 19e eeuw niet veranderd. Beïnvloedt het ontwerp van een ruimte het gevoerde debat? Kunnen er meer hedendaagse ruimtes van politieke samenkomst worden ontwikkeld? (www.parliamentbook.com)

Cambodia

Colombia

voor het stemmen op radicaal-rechts populistische partijen in veranderingen in sociale status van groepen in Westerse samenlevingen. Hun centrale idee is dat de groei van de steun van rechts-populistische partijen gelijk loopt met een daling in subjectieve status van de 'witte' arbeidersklasse. Deze daling komt zowel door de verandering van hun economische positie als door de veranderende culturele context. In de huidige kenniseconomie is er veel vraag naar hoger opgeleide werknemers, waardoor werknemers met een lage opleiding banen moeten accepteren met een lager inkomen en minder zekerheid dan voorheen. Hun eigenwaarde was vroeger gestoeld op het feit dat ze harde werkers waren waar je op kon rekenen, maar dat is niet meer genoeg. Tegelijkertijd zijn er veranderende culturele context: progressieve culturele waarden, zoals diversiteit, worden steeds sterker benadrukt. In de relatie tussen man en vrouw komt dit het sterkst naar voren: vrouwen nemen een steeds groter deel van de goed betaalde banen in. In deze context verliezen mannen uit de arbeidersklasse dus aan sociale status en vrezende zij verder verval. De angst voor verder verval is volgens Gidron en Hall (2017) het sterkst onder mensen die zichzelf niet helemaal onderaan de economische ordening zien, maar die daar net boven staan en de angst hebben om verder naar beneden te vallen. Inglehart en Norris (2017) beschrijven deze combinatie van economische en culturele factoren in Amerika: lager opgeleide blanke Amerikanen zien plotseling hoe allerlei groepen vrouwen maar ook immigranten, "naar voren dringen" in de rij voor de Amerikaanse droom. Uit verzet hiertegen stemmen ze op een radicaal-rechts populistische kandidaat. Ook Han (2017) benadrukt de verzwakte sociale status van de arbeidersklasse als een reden waarom mensen met lage inkomens op radicaal-rechts populistische partijen stemmen in samenlevingen met meer ongelijkheid.

Progressieve politiek en status-concurrentie

Economische tegenspoed zelf speelt maar een beperkte rol in het verklaren waarom mensen juist nu op radicaal-rechts populistische partijen stemmen. Status-concurrentie, de relatieve positie van kiezers in de sociale ordening die zowel culturele als economische factoren reflecteert, lijkt het meest veelbelovende achterliggende mechanisme te zijn. In de nieuwe kenniseconomie bepaalt opleidingsniveau steeds meer hoe ver je door kan groeien en verwerven bovendien de kinderen en kleinkinderen van gastarbeiders ook een plek in de samenleving. Dat betekent dat de status van de lager opgeleide witte arbeidersklasse relatief daalt.

Wat betekent dit voor progressieve politiek? In de eerste plaats dat als de culturele agenda dominant blijft, het radicaal-rechts populisme alleen maar sterker wordt. Rechts-populisten hebben er baat bij dat de centrale discussie in de politiek over immigratie gaat. Bovendien, als linkse politiek zich vernauwt tot identiteitspolitiek dan zal de competitie om status die achter de opkomst van het radicaal-rechts populisme zit alleen maar toenemen. Het progressieve wereldbeeld – een wereld waarin iedereen, man en vrouw, mensen met en zonder migratie-achtergrond, gelijk behandeld wordt – verhoudt zich lastig tot een wereldbeeld waarin relatieve positie en status centraal staan. Een progressieve agenda die beoogt om mensen met een migratie-achtergrond en vrouwen een gelijke positie te geven zal de statusconcurrentie alleen maar versterken. Als links het culturele conflict centraal stelt, jaagt ze hiermee lager opgeleiden in de armen van radicaal-rechts populistische partijen.

De opdracht voor linkse politiek is om het verhaal in de samenleving te veranderen. De onvrede die lager opgeleide kiezers voelen heeft zowel economische als culturele wortels. Rechts-populisme polariseert de

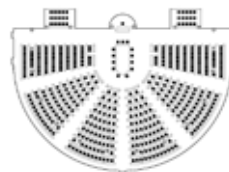
Hun eigenwaarde was vroeger gestoeld op het feit dat ze harde werkers waren waar je op kon rekenen, maar dat is niet meer genoeg

Fiji

Germany

India

Jamaica

culturele gronden. Progressieve politici moeten een links-populisme niet schuwen om de maatschappelijke onvrede te kanaliseren in een economisch conflict tussen de allerrijksten en de 99%. Progressieven moeten laten zien dat de grote bedrijven te veel grip hebben op de economie en politiek, en normale burgers te weinig. Het belangrijkste maatschappelijke conflict om erkenning (en inkomen) is niet tussen mensen met en zonder migratie-achtergrond, maar tussen arbeid en kapitaal. Links moet laten zien dat we er allemaal op vooruit kunnen gaan – en niet alleen in inkomen – als we de macht van het grote bedrijfsleven beteugelen. Als linkse partijen van verkiezingen een referendum kunnen maken over economische onderwerpen in plaats van over identiteit, kan links de groep kiezers met conservatieve opvattingen over immigratie voor zich winnen. Het nieuwe kabinet van VVD, CDA, D66 en ChristenUnie heeft in die zin de bal voor links op de stip gelegd door belastingverlagingen te beloven om de hoofdkantoren van grote bedrijven naar Nederland te trekken of hier te houden en tegelijkertijd de belastingen op de dagelijkse boodschappen te verhogen. Het is belangrijk dat dit meer is dan een centen-

kwestie. Dit gaat ook om status: het kabinet vindt het belangrijker om naar de wensen van grote bedrijven te luisteren, en denkt dat ze wensen van burgers in de wind kan slaan.

Maar let wel: economische oplossingen zullen het populisme niet "verslaan". Het gaat deze groep immers niet om hogere lonen, langere werkloosheidsuitkeringen of betaalbare zorg. Het zijn niet de allerarmsten die op radicaal-rechts populistische partijen stemmen maar de groep die daar boven staat en verdere daling in status vreest. Sterker nog, als het idee is dat zij afhankelijk zouden moeten worden van een *government hand-out*, dan zal dit alleen nog maar verder afdoen aan het idee dat zij door hard te werken een gezin kunnen onderhouden. Bovendien verandert deze groep niet zo maar van mening over immigratie als zij het economisch beter krijgen. Daarvoor is anti-immigratiesentiment te sterk verbonden met culturele en psychologische factoren.

/

Literatuur

Aarøe, L., M.B. Petersen, & K. Arceneaux (2017) "The Behavioral Immune System Shapes Political Intuitions: Why and How Individual Differences in Disgust Sensitivity Underlie Opposition to Immigration" *American Political Science Review* 111(2).

De Vries, C.E. (2017) "The Cosmopolitan-Parochial Divide: Changing Patterns of Party and Electoral Competition in the Netherlands and Beyond." *Journal of European Public Policy*.

Gidron, N. & P.A. Hall (2017) "The Politics of Social Status. Economic and Cultural Roots of the Populist Right" *British*

Journal of Sociology 51.

Hainmueller, J. & M.J. Hiscox (2007) "Educated Preferences: Explaining Attitudes Towards Immigration in Europe" *International Organization*, 61(2).

Hernández, E. & H. Kriesi (2016) "The electoral consequences of the financial and economic crisis in Europe" *European Journal of Political Research* 55.

Han, K.J. (2016) "Income inequality and voting for radical right-wing parties" *Electoral Studies* 42.

Hobolt, S.B. & C.E. De Vries (2016) "Turning Against the Union? The Impact of the Crisis on the Eurosceptic Vote in the 2014 European Parliament Elections." *Electoral Studies*, 44.

Inglehart, R. & P. Norris (2017)

"Trump and the Xenophobic Populist Parties: *The Silent Revolution in Reverse*." *Perspectives on Politics*.

Kriesi, H., E. Grande, R. Lachat, M. Dolezal, S. Bornschier, & T. Frey (2008) *West European Politics in the Age of Globalization*. Cambridge: Cambridge University Press.

Lefkofridi, Z., M. Wagner, & J.E. Willmann (2014) "Left-Authoritarians and Policy Representation in Western Europe. Electoral Choice across Ideological Dimensions." *West European Politics* 37(1).

Mudde, C. (2007) *Populist radical right parties in Europe*.

Cambridge: Cambridge University Press.

Pirro, A.L.P. & S. Van Kessel (2017) "United in Opposition? The populist radical right's EU-pessimism in times of crisis" *Journal of European Integration* 39(4).

Rooduijn, M. (2017) "What unites the voter bases of populist parties? Comparing the electorates of 15 populist parties." *European Political Science Review*.

Van Elsas (2017) "Appealing to the 'losers'? The electorates of left-wing and right-wing Eurosceptic parties compared, 1989-2014." *Electoral Studies* 44.

Luiheid

COLUMN door Thomas Mertens

Ken ik eigenlijk luie mensen? Van een enkeling heb ik het vermoeden dat hij niet al te veel uitvoert, maar ik ken niemand die openlijk voor zijn luiheid uitkomt. Er lijkt wel een taboe op te rusten. Het enige deugdelijke antwoord op de vraag hoe het met je gaat, is: 'goed, maar veel te druk'. Ik doe daar braaf aan mee, ook als ik het eens wat rustiger aan doe. Waarom staat 'luiheid' in het verdomhoekje? Toch niet om de redenen die de theologische en filosofische auteurs er voor gaven: luiheid is het oorkussen van de duivel; wie niet actief is, staat niet open voor de weldaden van de Heer; en waar een vacuüm ontstaat, is de duivel er als de kippen bij om dat gat te vullen. We geloven immers niet in God en dus ook niet in de duivel. Neen, luiheid staat in zo'n laag aanzien, omdat 'werk' beschouwd wordt als zo ongeveer het belangrijkste voor een mens. Daarom is 'lekker lui' iets anders; dat ben je na gedane arbeid. 'Lekker lui' is een tijdelijke aangelegenheid; de batterij wordt opgeladen om er weer volop tegenaan te gaan. Lui-zijn zoals Oblomov of wanneer (wat God verhoede) het basisinkomen wordt ingevoerd, is heel iets anders, is bah.

Als werk echt zo belangrijk is voor wie je bent, dan is het merkwaardig dat er zelden gevraagd wordt naar de kwaliteit of het nut van dat werk: 'dat' er gewerkt wordt, is belang-

rijker dan het 'wat'. Ik geef een voorbeeld: onlangs ontving ik van een nijvere ambtenaar binnen mijn organisatie een officiële brief: op grond van mijn eigen voordracht ("en gelet op uw vakdeskundigheid") werd ik door de examencommissie aangewezen tot het afnemen van tentamens en examens op mijn vakgebied. Het moet niet veel gekker worden. Ik ging er namelijk altijd al van uit dat het lesgeven en het examineren van studenten de kern was van mijn taak als (hoog)leraar. Daarvoor heeft de universiteit mij ingehuurd. Een tamelijk nutteloze brief, zo lijkt me. Het wordt nog mooier: deze 'aanwijzing' is maar geldig tot het einde van het academiejaar. Daarna moet ik opnieuw 'aangewezen' worden, uiteraard na mijn eigen voordracht. Om wat voor werk gaat het hier? In onze maatschappij schijnen diverse personen in opdracht van diverse commissies (en die weer in opdracht van andere commissies) ijverig bezig te zijn met het verrichten van tamelijk overbodige werkzaamheden. Maar geldt dat ook niet voor mijn eigen werk? Mijn universiteit roept me voortdurend op om mijn perspectief te veranderen. En ik moet werken aan baanbrekend onderzoek en aan toppublicaties. Ik doe netjes mijn best, ook al weten we allemaal dat de meeste artikelen in de zogenaamde (uiteraard Engelstalige) toptijdschriften maar door gemiddeld 2,5 persoon worden gelezen.

Daarom betitelt de antropoloog Graeber veel van de banen in onze maatschappij als 'bullshitbanen'. Degenen die dergelijke banen vervullen, weten volgens hem eigenlijk zelf ook wel dat hun werk nutteloos is. In de 30-er jaren voorspelde de econoom Keynes nog dat de werkdruk als gevolg van technologische vooruitgang flink zou afnemen. Maar dat is helemaal niet gebeurd. Er zijn allerlei banen en functies gecreëerd die er in feite helemaal niet toe doen, zoals bij management, diensten en administratie. 'Banen die er niet toe doen' roept herinneringen op aan de voormalige communistische landen. Daar was volledige werkgelegenheid. Maar wat een aanfluiting. Ik herinner me een restaurant in Moskou waar nauwelijks iets te eten was, maar waar wel vier keer zo veel personeel rondliep dan er klanten waren. Is het tegenwoordig veel anders? Uiteraard leven wij in overvloed, maar die is niet te danken aan de bullshitbanen van Graeber. Is dat erg? Misschien niet, wanneer we maar beseffen dat de waarde van 'werk' veel minder groot is dan we denken. Misschien is het hoog tijd om eens wat meer respect te hebben voor luiheid. Bovendien past luiheid goed bij een groene levensstijl.

/

utopisch **modder**

20

Vluchtelingen en migratie zijn voor GroenLinks een principiële, maar ook problematische politieke kwestie. Klavers mogelijke regeringsdeelname klapte op migratie en de eerdere Turkijedeal werd als 'immoreel' bestempeld. Maar wat dan wel? Oud-leider Femke Halsema verraste met een dwars voorstel: vluchtelingen-kampen in 'commons-stijl'. Rens van Tilburg las Halsema's essay en hem trof een utopie die realistischer is dan de huidige GroenLinks-positie.

Door **Rens van Tilburg**

Vier jaar geleden onderzocht een commissie onder voorzitterschap van Nel van Dijk het dramatische zetelverlies van GroenLinks. De conclusie was dat de kiezer zijn vertrouwen niet wilde schenken aan een ruziënde club. Maar niet alleen dat. Er was ook "onduidelijkheid over de koers van de partij." GroenLinks wilde te veel: niet alleen groen zijn, maar ook nog eens internationaal, sociaal en tolerant. Gevolg: een "stapelning van onderwerpen die elk een deel van de kiezers kunnen afstoten." Na Kunduz en het morrelen aan de ontslagbescherming bleven alleen de taaiste aanhangers over. En dat terwijl het al tamelijk lastig is om kiezers te overtuigen van de noodzaak van zoiets als een groene belasting.

Destijds pleitte ik er in de Volkskrant voor het voorbeeld te volgen van de wel meeregerende zusterpartijen uit Duitsland ('Die Grünen'), België ('Groen') en Frankrijk ('Les Verts') en voortaan als 'Groen' door het leven te gaan.

Waarom wij GroenLinkser zijn

Ik zat er natuurlijk helemaal naast. Nog geen twee jaar later haalde het jonge kamerlid Klaver de Franse econoom Piketty naar Nederland. Met Klaver kwam de sociale kwestie prominent op de agenda en dat legde de partij geen windeieren.

Op 23 april 2016 sprak Jesse zijn partij voor het eerst toe als partijleider. Enkele dagen daarvoor was een overvolle boot voor de kust van Libië gekapseisd, waarbij mogelijk 500 vluchtelingen de dood vonden. Een maand eerder sloot de EU een deal met Turkije om de migratiestroom in te dammen. Jesse opende met een hartstochtelijk pleidooi voor een menselijker migratiebeleid:

*De foto van Aylan, aangespoeld op het strand;
de Syrische man, die met zijn opa op de rug door de modder
van de Balkan loopt;*

worstelen

het vier maanden oude baby'tje, dat in de armen van zijn moeder, met doorweekte kleertjes, een longontsteking probeert te overleven, ik kan er als politicus niet naar kijken zonder dat ik vader ben, zonder dat ik de kleinzoon van mijn Opa ben.

(...)

Uiteindelijk gaat politiek over mensen.

Niet over stromen en tsunami's die moeten worden

ingedamd;

niet over cijfers en aantallen die omlaag moeten;

niet over berekeningen en voorspellingen die we niet meer aankunnen,

maar over mensen,

over mensen in nood,

over mensen die we moeten helpen,

omdat het opa's en oma's zijn.

Omdat het vaders en moeders zijn.

Zoals wij dat zijn.

Dat is wat ik heb geleerd van Opa.

Dat is waarom ik politicus ben.

Dat is waarom wij GroenLinkser zijn.

Permanent struikelblok

Jesse Klaver maakte zo zijn prioriteit duidelijk bij de aanvang van de campagne die hem een grote zege zou opleveren. Maar niet alleen een zege, ook de sof van het desondanks weer in de oppositiebanken plaats moeten nemen. Geen GroenLinkse superminister van Economische Zaken en Klimaat, geen staatssecretaris van Sociale Zaken die de ongelijkheid aanpakt. En geen GroenLinkse politicus om het Europese migratiebeleid een menselijk gezicht te geven.

Het was uitgerekend op het thema migratie dat GroenLinks 'het motorblok' eendrachtig weg zag scheuren. Niet alleen CDA en VVD vonden GroenLinks onnavolgbaar, dat vond ook D66-leider Alexander Pechtold. PvdA-leider Lodewijk Asscher snapte niet

wat er tegen de laatste compromistekst kon zijn en de ChristenUnie zette uiteindelijk wel haar handtekening.

GroenLinks had zo dus weer een onderwerp gevonden dat misschien niet de kiezers van zich 'afstoot' – in de peilingen blijft de partij stabiel – maar wel alle mogelijke coalitiepartners van zich vervreemdt.

Ondanks de ongekende zetelwinst komt GroenLinks voorlopig weer niet toe aan regeren. Alle tijd om het programma te herijken, het migratiestandpunt voorop. Want ook over vier jaar zal dat een heet politiek hangijzer zijn. Met de toenemende bevolkingsgroei, de klimaatverandering en, ja, zelfs vanwege de stijgende welvaart in Afrika, zal het aantal migranten de komende jaren waarschijnlijk alleen maar verder toenemen. Hoe te voorkomen dat migratie voor GroenLinks een permanent struikelblok wordt op weg naar de macht?

Modderige werkelijkheid

Schiet hier Jesses voormalig mentor hem te hulp? Eind september lanceerde Femke Halsema haar essay 'Nergensland'. Op uitnodiging van de filosofen Coen Simon en Frank Meester werpt zij, met Karl Poppers *The Open Society and its Enemies* in de hand, een 'nieuw licht op migratie'. Popper die wars was van abstracte vergezichten en politici liever op zijn Wim Koks concrete problemen zag oplossen. Maar, zo benadrukt Halsema, ook de man die vrijheid koppelde aan verantwoordelijkheid: *"our fellow men have a claim to our help."*

Die hulp kan niet zijn het simpelweg open gooien van onze grenzen. Die les trok Halsema in 2006, toen zij als partijleider de Spaanse enclave Melilla in Marokko bezocht en de uitgehongerde jongemannen zag die zich met doodsverachting op de zes meter hoge hekken stortten. "Hoe erg ook, het hek moet er blijven staan." Want anders komen "(...) onze welvaart, onze burgerlijke vrijheden en onze vreedzame verhoudingen op de tocht."

/

Het was uitgerekend op het thema migratie dat GroenLinks 'het motorblok' eendrachtig weg zag scheuren

Dat vindt Halsema tien jaar later nog steeds. Maar ze vindt het ook nog steeds "een zwaktebod." Halsema beschrijft haar worsteling met de 'paradox van vrijheid': juist vrijheid behoeft bescherming en kan daarom niet zonder grenzen. Als Europa iedereen toelaat zal dat haar open samenleving vernietigen. Maar net zo definieert de omgang met haar grenzen de Europese beschaving. Hoe open en humaan is de cultuur waarvan de grens de meest dodelijke van de planeet is?

Als voorzitter van de Stichting Vluchteling bezocht Halsema menig vluchtelingenkamp en zag ze de "modderige werkelijkheid van ontheemden." Kampen waar 90% van de 65 miljoen vluchtelingen momenteel in verblijft, de meesten jonger dan 18 jaar. Kilometers rechte stoffige paden met niets dan krakkemikkige tenten en blokken latrines als enige variatie. In de kampen is geen privacy, alles is ingericht op tijdelijkheid, terwijl de gemiddelde vluchteling 17 jaar in de kampen verblijft. De honger, stank en armoede zijn schrijnend, maar: "Nog pijnlijker is het besef te maken te hebben met mensen die nergens meer toe behoren (...). In Nergensland bestaat geen gemeenschap, geen democratie of rechtsstaat, geen burgerschap en daardoor geen menselijke waardigheid."

Van Nergensland naar Zatopia

Halsema schetst een utopisch alternatief. Maar wel de utopie van een 'realpolitiker'. Want Halsema's vertrekpunt is dat wij vluchtelingen hier niet willen, en daarmee niet kunnen, opvangen. Daarom 'Zatopia', de transformatie van het beruchte vluchtelingenkamp Zaatar, met ruim 80.000 inwoners de vierde stad van Jordanië.

De bewoners van Zatopia zijn niet langer rechteloze gasten, maar krijgen zelfbestuur doordat de grond voor minimaal 100 jaar wordt gepacht en in gemeenschappelijk beheer gebracht. Daardoor is er weer zelfbeschikking, wordt initiatief beloond, ontstaat een

prikkel om jezelf en je omgeving te ontwikkelen.

Wat daarbij helpt is het basisloon dat iedereen in het eerste jaar krijgt, gratis onderwijs en gezondheidszorg, de samenwerking met Harvard en Oxford en de campus van een Amerikaanse technologiereus. 'Silicon Valley in de Jordaanvallei' als zinnebeeld. De plaatselijke bevolking gaat akkoord omdat "berekeningen aantoonde dat de economische ontwikkeling ook tot nieuwe werkgelegenheid en welvaart bij de oorspronkelijke bevolking zou leiden." Halsema presenteert haar plan met de nodige bescheidenheid: "Of het kan, weet ik niet." Ze wil vooral, de Belgische filosoof Lieven De Caeter citerend, "een gat in de werkelijkheid slaan."

Een 'gat in de werkelijkheid', wie wenst dat zo nu en dan niet? Zeker als we kijken naar de hemeltergende beelden van medemensen, families, op de vlucht voor honger en geweld.

Maar gaat deze utopie ons helpen? Is dit het langverwachte antwoord op de migratiekwestie?

Commons? Of kolonisten?

Verbetering van de kampen is urgent en belangrijk. Dit vanuit de erkenning dat een verblijf hier veelal niet tijdelijk is. Hier valt veel te winnen, en dat is ook in het belang van Europa. Alleen zo kan de wens om verder te reizen (iets) worden ingedamd.

Maar met het meest innovatieve deel van haar utopie schiet Halsema haar doel voorbij. Het vestigen van 'vluchtelingencommons' in de gastlanden via het langdurig pachten van de grond raakt aan zulke gevoelige onderwerpen, soevereiniteit en landbezit, dat deze utopie wel eens meer kwaad dan goed kan doen. Want ja, met heel veel geld van buiten kun je van een vluchtelingenkamp misschien een productieve stad maken. Al geef ik het je te doen. Maar veel waarschijnlijker is helaas dat het behelpen blijft. De zuinigheid van de rijke landen kennende zal het niet overhouden, met alle nadelige gevolgen van dien voor de oorspronke-

/

*'Vinex aan de Jordaan' is misschien
een wat minder wervend, maar wel
productiever zinnebeeld*

lijke bewoners. Die krijgen ineens soevereine buren die het schaarse water opsouperen en de laatste bomen kappen. De kampen liggen veelal in de meest ontoegankelijke gebieden, verlaten oorden juist omdat er ook zonder de vluchtelingen al gebrek was aan water en andere hulpbronnen. Het is daarom effectiever het hulpgeld te besteden aan regio's waar al infrastructuur aanwezig is, om die uit te breiden. Waarbij Nederland haar kennis en ervaring met stadsplanning inbrengt. 'Vinex aan de Jordaan' is misschien een wat minder wervend, maar wel productiever zinnebeeld.

Zelfbestuur in een vreemd land is de verkeerde prioriteit. Met een combinatie van diplomatieke druk en royale steun voor het gastland, haar machthebbers in het bijzonder, kan vast wel ergens een stuk land verkregen worden. Grootschalige projecten waar een kleine elite beter van wordt terwijl de plaatselijke bevolking de gevolgen maar moet slikken, of het nu een mijnbouwproject, een dam of een vluchtelingenstad is, we zien helaas nog elke dag dat het kan. In dit geval, mogelijk vervelend voor de plaatselijke bevolking, maar vooral: rampzalig voor de volgende vluchtelingenstroom. Want waar nu in landen als Libanon, Jordanië en Turkije de bereidheid bestaat om miljoenen buren een (veilig) onderkomen te bieden, zal die met een precedent als Zatopia wel eens snel kunnen verdwijnen.

Nu zijn vluchtelingen nog gasten. Gasten die lang kunnen blijven, maar in ieder geval met de intentie dat ze, zodra dat mogelijk is, weer teruggaan. Zatopia verandert dat radicaal. Vluchtelingen veranderen in potentiële kolonisten en bezetters. Grenzen zullen sluiten, vluchten kan niet meer. Hier kan Poppers meest vernietigende oordeel over utopisch denken wel eens op zijn plaats zijn: *"Those who promise us paradise on earth never produced anything but a hell"*

Het grondbezit is ook geen noodzaak om de geschetste verbeteringen te realiseren. De kern is een deal tussen donors die investeren enerzijds en het gast-

land dat daar grond voor beschikbaar stelt anderzijds. Ondertussen nemen de inwoners zoveel mogelijk zelf het bestuur in handen. Met die gedachte is niets mis. Maar daarvoor hoeven we niet van een land te vragen de zeggenschap over een deel van de eigen grond op te geven. Een vorm van zelfbestuur als onderdeel van het bestuur van het gastland biedt de beste kans op integratie. Het voorkomt ook dat conflicten hoog oplopen. Conflicten waarbij de voormalig vluchtelingen zich beroepen op de zelfstandigheid, bijvoorbeeld als de economische voordelen voor de oorspronkelijke bevolking tegen blijken te vallen of conflicten over het vluchtelingenkamp als uitvalsbasis van extremisten en rebelen die uiteindelijk ook het gastland bedreigen. Zoals Halsema beschrijft over de kampen in Kenia, Kakuma ('nergens') en Dadaab ('harde rotsachtige plek') waar Al Shabaab strijders op adem komen, terroristen ronselen en wapens verstoppert.

As well as we can

Om haar groen en linkse idealen te realiseren heeft GroenLinks een migratiestandpunt nodig dat niet alleen niet al te veel kiezers 'afstoot', maar dat tevens niet alle mogelijke coalitiepartners van zich vreemdt.

Terug naar 23 april 2016. Jesse Klaver stelt zich voor aan zijn partij. Daarbij roerde hij na migratie ook de tweedeling op de arbeidsmarkt aan, net als de groeiende financiële ongelijkheid, de maatschappelijke tegenstellingen en de noodzaak van een duurzame economie. Problemen die hij in zijn afsluiting allemaal voorzag van pasklare oplossingen. Opvallend genoeg ontbraken in die afsluitende rijtjes oplossingen voor de migratieproblematiek. Meer principes dan oplossingen, dat is lastig formeren, zo bleek.

Met haar utopisch essay, in het bijzonder met de uitgebreide analyse die aan de utopie zelf voorafgaat, biedt Halsema een basis voor een GroenLinkse inzet

in het migratiedebat die wel mogelijkheden tot een politiek compromis biedt. Halsema, zelf voorstander van een ruimhartiger toelatingsbeleid, concludeert dat de migratiestroom nu al te groot is om met opvang in Europa wezenlijk te verlichten. In de toekomst zal dat alleen maar minder het geval zijn. Zojuist is de eerste inschatting verschenen van het aantal klimaatvluchtelingen in 2050 dat de één miljard overstijgt.

In haar essay vermijdt Halsema opzichtig Poppers meest bekende citaat. Toch is die het meest toepasselijk voor haar utopische worsteling met de modderige werkelijkheid van de ontheemden. Middels haar essay geeft Halsema namelijk invulling aan haar "plicht tot optimisme," zoekt ze naar een oplossing in een realiteit die niet de hare is.

Halsema betoogt overtuigend dat, hoe onbevredigend ook, de absorptiecapaciteit voor vluchtelingen in Europa beperkt is. Een al te principiële opstelling past de migratiediscussie daarom niet. Halsema: "De discussie over grensbewaking en toelating leent zich niet voor *principe-reiteren* of populistische flinkheid maar is er vooral één van proportionaliteit."

Ja, GroenLinks moet blijven benadrukken dat meer opvang in Europa mogelijk en nodig is. De vluchtelingen zijn een welkome aanvulling voor ons vergrijzende continent. Laat, om de bereidheid van de Europeanen om vluchtelingen op te nemen te maximaliseren, de economische bijdrage van de vluchteling meespelen in het toelatingsbeleid. Pas ook de huidige EU-verdeelsleutel voor vluchtelingen aan. Nu krijgen dichtbevolkte en rijkere landen meer vluchtelingen toegewezen. Het is logischer om juist de dunst bevolkte gebieden relatief meer vluchtelingen op te laten nemen. Al dan niet met financiële steun van de rijkere landen. In het zuiden van Italië zijn hele dorpen opgeleefd door de komst van jonge vluchtelingen.

En dan zijn daar de GroenLinkse kroonjuwelen: de wereldwijde strijd tegen klimaatverandering, investe-

ringen in ontwikkelingssamenwerking en eerlijke handel. Deze zullen uiteindelijk de oorzaak van migratie verminderen, dat snappen zelfs VVD en CDA.

Maar de echte winst valt te boeken door bij te dragen aan een betere opvang in de regio. Dat is Halsema's hoofdboodschap. Dat daarbij vluchtelingen in minder veilige landen dan die van de Europese Unie terecht komen is onontkoombaar.

De eis die GroenLinks in juni bij de mislukte formatie stelde voor "waterdichte garanties dat de landen waarmee we de akkoorden sluiten het recht op bescherming en opvang daadwerkelijk zullen geven" is voorlopig helaas een utopie. Een zinnebeeld dat we moeten vasthouden, maar niet iets om een formatie op te laten stuklopen.

Halsema laat met haar utopie zien wat realistisch is. Een verdedigbaar compromis voor een Nederlandse inzet in de EU discussie zou zijn een (iets) hogere instroom in de EU zelf, aanpak van de grondoorzaken van migratie en, vooral, verbetering van de opvang in de regio. Om Popper het laatste woord te geven: *"Instead of posing as prophets we must become the makers of our fate. We must learn to do things as well as we can."*

/

het proces van Claudy Jongstra

Claudy Jongstra (1963) raakte na haar mode-opleiding in Utrecht verliefd op het oudste textiel ter wereld: vilt. Inmiddels werkt ze al 20 jaar vanuit het Friese platteland, met de wol van haar kudde Drentse heideschapen. Ze brak internationaal door als viltkunstenaar, maar heeft de laatste jaren haar werkkerrein enorm verbreed.

De processen in de natuur en die van de menselijke creativiteit staan bij Jongstra centraal. Met haar medewerkers teelt ze lokale gewassen als vlierbes en ui om unieke kleurstoffen te destilleren. Met oude ambachten en historische kleuren zoals indigo wil ze vragen oproepen over hoe we in deze tijd met de aarde omgaan.

Jongstra's werken – warm en zinnelijk, maar ook imposant en monumentaal, soms tientallen meters lang – raakten gewild bij een internationale clientèle: Amerikaanse musea, de VN, maar ook de Nederlandse overheid. Rechts een detail uit een wandkleed voor de Nederlandse ambassade in Berlijn.

De documentaire 'Verweven wereld' uit 2015 (nog te zien op Uitzending gemist) toont de bezieling waarmee Jongstra werkt, maar ook de hectiek en onbalans die het internationale succes teweegbrengt. De terugkeer naar vrij werk lijkt een aantrekkelijk perspectief.

Anno 2017 heeft Claudy Jongstra haar idealen en werkterrein opvallend verbreed. Op de Dutch Design Week waren in het NatLab zowel haar kunst als haar maatschappelijke initiatieven te zien. Daarin werkt ze samen met ambachtsmensen van keramisch atelier Cor Unum in Den Bosch, maar ook met CEO Feike Sijbesma van DSM.

Foto: Sonia Mangiapane

F A
O F
W O

LOCAL

EDUCATION

STUDENTS

R M THE RLD

Claudy Jongstra @claudy_jongstra · 7 jul. 2016
Team #FarmoftheWorld at work #Húns #Kraake @LWD2018

BIO-DYNAMIC GARDEN FARMING

Jongstra is een gangmaker geworden voor duurzame vernieuwing van het platteland. Voor Leeuwarden Culturele Hoofdstad 2018 richtte ze met Claudia Busson en Gitta Luiten *Farm of the World* op. Vanuit Húns verbinden ze biologisch-dynamische landbouw met kunst en de lokale gemeenschap. Op de site van de Triodos Bank zegt ze erover: "We hebben nu een programma opgesteld voor jongeren uit de omgeving, waarin zij gewassen verbouwen, kleuren destilleren, en producten ontwikkelen met net afgestuurde studenten van over de hele wereld. Ik hoop dat zij van elkaar leren en de schoonheid in de natuur en in zichzelf ontdekken."

Afgelopen november presenteerde ze tijdens het Lets Gro-festival haar nieuwste initiatief, de *Waste – No Waste Factory*. Een cultureel, sociaal-maatschappelijk en educatief project, dat zich afspeelt in het voorjaar van 2018 in de leegstaande oude Suikerfabriek in Groningen.

Wie wil aanhaken, kan alvast kijken op www.wastenowaste-factory.com

Foto: Rob Versluys

redt het

Laagliggend Nederland bestaat grotendeels uit veengrond: natte, zwarte bodems tjokvol organische stof. Ontwatering zorgt voor concurrerende landbouw, maar ook voor een groot klimaatprobleem. De Nederlandse natuur stoot zelfs per saldo broeikasgassen uit, in plaats van koolstof op te nemen. Een natte, toekomstbestendige landbouw is mogelijk. Jasper Groen over krimpand veen, groeiende uitstoot en de waarde van moerasplanten.

Door **Jasper Groen** Napoleon noemde Nederland het grauwe aanslibsel van de grote Europese rivieren. Zijn tegenstrever de hertog van Wellington voorspelde dat Nederland, als je de Ierse en Nederlandse bevolking zou omruilen, onder water zou lopen, terwijl Ierland dan de graanschuur van Europa zou worden. Het is onderdeel van het nationale zelfbeeld dat Nederland ontworsteld is aan het water en gebouwd op een moeras. Ons landschap is vormgegeven door de noeste arbeid van boeren in het veenweidegebied. Maar ironisch genoeg lijken de Nederlandse veengronden nu onder water te verdwijnen, mede door diezelfde landbouw. Want terwijl velen zich zorgen maken om de stijgende zeespiegel ten gevolge van klimaatverandering, realiseren weinigen dat de bodem van Nederland zelf tegelijkertijd langzaam zakt. En het zakken van de bodem hangt samen met het stijgen van de zeespiegel.

Veengebieden zijn een belangrijk maar vaak over het hoofd geziene bron van de uitstoot van broeikasgassen. Wereldwijd is drie procent van het landoppervlakte veenland, en wordt bijna zes procent van de uitstoot van kooldioxide veroorzaakt door het gebruik van die veengebieden voor landbouw. In Europa is de totale uitstoot van CO₂ door veen net zo groot als de totale uitstoot van België. In Nederland is negen procent van het land veenweidegebied, en die Nederlandse veenweiden stoten per jaar net zo veel CO₂ uit als twee miljoen personenauto's. Het Centraal Bureau voor Statistiek becijferde onlangs dat de Nederlandse natuur twee keer meer koolstof uitstoot dan het opneemt door deze afbraak van het veen.

De veenweiden zijn een iconisch beeld. Grote

(zet het onder water)

*Veengrond die boven de waterspiegel staat,
daalt met gemiddeld acht millimeter per jaar*

/

groene velden, blauwe lucht met een paar wolkes, zwartbonte koeien er op. Maar omwille van die zwartbonte koeien moet het water uit de veenbodem worden weggepompt, soms tot een meter onder de oppervlakte. Intensieve melkveehouderij heeft een lage grondwaterstand nodig: tractoren moeten het land op kunnen, de bodem moet bestand zijn tegen de zware koeien en een drogere bodem levert meer gras op met een hogere voedingswaarde. En veengrond die boven de waterspiegel staat, daalt met gemiddeld acht millimeter per jaar. Dat komt in de eerste plaats door het inklinken van de slappe bodem. Daarnaast gaat de bodem letterlijk in de lucht op, in de vorm van CO₂. Door oxidatie van het veen, immers een organische stof, gaat per hectare 30 tot 40 ton kooldioxide de lucht in. Deze feiten brachten de belangrijkste adviescommissie voor groen in de hoofdstad, de technische adviescommissie hoofdgroenstructuur, er in 2014 toe te constateren: “De melkveehouderij die het veen gevormd heeft, is tegelijkertijd de grootste bedreiging voor het veen. Zeker met het vooruitzicht dat er ruimte geboden wordt aan schaalvergroting als enige toekomstperspectief voor een modern bedrijf.”

De nadelige effecten van inklinking blijven overigens niet beperkt tot de uitstoot van broeikasgassen. Andere in kaart gebrachte problemen zijn verslechtering van de waterkwaliteit en afnemende waterveiligheid met als gevolg ook toenemende beheerkosten. Een dalende bodem brengt schade toe aan de infrastructuur. Ook gaat de biodiversiteit achteruit, mede door de intensieve landbouw. Niet alleen de drooglegging, maar ook de bemesting en de wens tot hogere opbrengst van gras leidt tot een minder kruidenrijk grasland. Veel veenweiden worden beplant met één type gras met een hoge opbrengst. Daardoor zijn de groene weiden

die we vandaag de dag zien vaak monoculturen, in termen van biodiversiteit een groene woestijn. Vanzelfsprekend zijn dit ook geen gunstige omstandigheden voor weidevogels.

Ingrepen

Reden genoeg om in te grijpen dus. Het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) schetst in een recente studie drie mogelijkheden. Twee daarvan zijn verenigbaar met het in stand houden van melkveehouderij. In mooi jargon: a, het toepassen van onderwaterdrainage, en b: vernatting, waarbij het peil wordt gefixeerd en niet meer geïndexeerd. De derde is radicaler. Daarbij wordt het veen weer onder water gezet. De eerste twee remmen de daling van het veen alleen maar, en beperken de CO₂-uitstoot, maar niet volledig. Bij de derde optie komt de daling tot stand en wordt er eveneens geen CO₂ meer uitgestoten. Sterker nog, er bestaat dan de mogelijkheid dat het veen weer aangroeit en atmosferisch koolstof op gaat nemen. Dat kan alleen door het veen van functie te veranderen, naar natuurgebied of naar zogenaamde ‘natte landbouw’. We moeten dan echter wel afscheid nemen van de zwartbonte koeien.

Voorbeelden

Bij boeren in de veengebieden is de techniek die onderwaterdrainage heet populair. Omdat de grond dan steviger blijft en de grasopbrengsten hoog, kunnen ze met geringe of geen kosten door met *business-as-usual*. Hierbij neemt de veenoxidatie weliswaar af, en daalt het veen dus minder snel, maar tot staan gebracht wordt die niet. Evenmin doet deze ingreep op zichzelf veel voor de biodiversiteit.

Vernatting leidt tot meer uitstootreductie en is al veel beter voor flora en fauna, met een aan-

trekkelijker landschap en hogere biodiversiteit. Dan moet het gebruik van de gronden extensiever worden; niet langer de monocultuur, de groene woestijn van Engels raaigras. Bijkomend voordeel van deze maatregel is de terugkeer van kruidenrijke graslanden. Boeren moeten hier aan mee willen werken door minder mest uit te rijden en minder koeien per hectare te laten rondlopen. Deze optie laat zich goed combineren met een keuze voor biologische veehouderij. Een mogelijkheid is het houden van schapen in plaats van koeien. Overigens hoeft dat niet; er bestaan koeienrassen die zich beter staande houden op nattere weiden.

Deze meer natuurvriendelijke alternatieven met (biologische) landbouw en agrarisch natuurbeheer bieden perspectief, zowel voor de natuur en het veen, als voor de boer. Neem bijvoorbeeld Waterland, het veengebied boven Amsterdam. De vraag naar biologische en streekproducten in Amsterdam neemt toe. Als de veehouders in Waterland zuivelproducten kunnen produceren op biologische of natuurvriendelijke manier en die producten – al dan niet met een keurmerk – kunnen verkopen in de stad, is dat beter voor het veen, de natuur, het klimaat en de portemonnee van de boer.

Een voorbeeld daarvoor bestaat al in het Groene Hart, waar een groep boeren is overgeschakeld op koeien van een ras dat meerdere voordelen biedt. De zogenaamde ‘Blaarkop’ kan “goed overweg met een sober rantsoen. Extensief grasland en vaak zelfs natuurgasland hoeft geen probleem te zijn voor de Blaarkop.” Daarnaast is ze geschikt om tot ver in de herfst buiten te weiden, zo leren we uit een brochure van ‘De Blaarkopstichting’. De boeren hebben ontdekt dat het met de blaarkop mogelijk is een rendabel bedrijf te voeren: “Wij weten dat het goed mogelijk is om

met een lage melkopbrengst ook op natuurgasland voldoende inkomen te genereren uit vlees, melk (als streekproduct of directe verkoop aan restaurants en slagers) en natuurbeheer.”

Daarnaast zijn er projecten als ‘weidevogelboerderijen’ van de vogelbescherming Nederland en ‘Red de Rijke Weide’, waarbij boeren geholpen en gestimuleerd worden om op een weidevogelvriendelijke wijze melkvee te houden. Deze boeren verkopen hun kaas vervolgens als ‘Wilde Weide Kaas’ of ‘Red de Rijke Weide Kaas’ waardoor een alternatief verdienmodel ontstaat. Door dit soort vormen van veehouderij te stimuleren kan de oxidatie van het veen al aanzienlijk worden afgeremd. Er zijn echter nog verdergaande mogelijkheden.

Natte landbouw

Een stap verder dan deze duurzame variant van de veehouderij bij een hoger waterpeil gaat zogenaamde ‘paludicultuur’, oftewel ‘moeraslandbouw’. Op landbouwgrond met een veel hogere waterstand dan bij de reguliere veehouderij kunnen namelijk allerlei andere producten verbouwd worden. Bijvoorbeeld Lisdodde, een oerhollandse moerasplant met verbazingwekkend veel toepassingen. Je kunt er constructieplaat van maken, lijm, voedingsgewas en isolatiemateriaal. Een andere optie is veenmos: een duurzame vervanger van conventionele potgrond. Potgrond – het zal u misschien overvallen – wordt ingevoerd uit de Baltische staten, waar de export van de potgrond oorzaak is van verwoesting van hele veenecosystemen. De opbrengsten van veenmos zijn per hectare hoger dan die van melkveehouderij. Overigens kan het laten groeien van veenmos, zonder het te oogsten, er ook toe leiden dat het veen zich weer opbouwt. Bijkomend voordeel is dan dat er zelfs CO₂ wordt opgenomen.

\

*Het loont al om boeren te betalen om
helemaal niets meer te doen op hun grond*

Rol van de overheid

De vraag is dan hoe we deze transitie realiseren. Ondanks de schijnbaar aantrekkelijke optie en enkele voorbeelden van boeren die de omslag naar duurzamer vormen van landbouw al succesvol hebben gemaakt, wordt dat voorbeeld vooralsnog niet op grote schaal nagevolgd. Het overschakelen op een andere wijze van landbouw is namelijk geen eenvoudige opgave voor de boer. De voorfinanciering is aanzienlijk, en het is de vraag of en in hoeverre banken bereid zijn die transitie in de huidige onzekere markt te financieren. Voordat een biologische boer een keurmerk krijgt, moet er twee jaar biologisch geboerd worden. Die overgangperiode valt moeilijk te overbruggen, als er nog geen biologisch keurmerk aan het product hangt. Het verkopen van een streekproduct met een streekgebonden keurmerk is kansrijk, maar vergt een geslaagde marketingcampagne, waarvoor de boeren de expertise niet in huis hebben. En de distributiekanaalen in de stad zijn niet afgestemd op dit soort initiatieven; het is moeilijk om daar tussen te komen. Al dit soort onzekerheden werkt in de hand dat boeren misschien weinig geneigd zijn te investeren in duurzamer vormen van landbouw. Je moet je nek maar durven uitsteken.

Het is daarom noodzakelijk dat overheden duidelijkheid geven over hun toekomstvisie op de veengebieden en daarnaast ondersteuning bieden bij de overstap. Probleem daarbij is dat de veengebieden veelal onder verantwoordelijkheid valt van Provincie, gemeenten én waterschappen. Het is als eerste stap noodzakelijk dat die drie partijen een gezamenlijke visie uitwerken. Laat ze de keuze maken dat er in veengebieden in 2030 alleen nog landbouw mogelijk is die verenigbaar is met behoud van het veen en dus een hoog waterpeil. Dat geeft ondernemers en boeren duidelijk-

heid over de toekomst en twaalf jaar om over te schakelen. De regio's kunnen zich ook buigen over nieuwe vormen van grondeigendom en -gebruik (zie het interview met Jan van Rheenen en Jan Spijkerboer hiernaast – red.). Het zou niet alleen aan de boer moeten worden overgelaten om over te stappen op natte landbouw; het is een vraagstuk voor de maatschappij als geheel.

Daarnaast kan de overheid die overstap op verschillende wijzen kunnen steunen. Voor de hand ligt het geven van subsidies of een laag-rentende lening voor de overstap naar moeraslandbouw. Bezien vanuit het perspectief van maatschappelijke kosten en baten zou de financiering het probleem geen probleem mogen zijn. Bij een waardering van de maatschappelijke kosten van een ton CO₂ op 60 euro is de maatschappelijke waarde 1200 euro per hectare. De gemiddelde netto opbrengst van intensieve veehouderij op veengebied in Nederland is nu 952 euro per hectare. Zo bezien loont het dus al om boeren te betalen om helemaal niets meer te doen op hun grond.

Conclusie

Het veen verdwijnt – letterlijk – onder onze voeten. De biodiversiteit is laag, de weidevogelstand gaat hard achteruit. En veenoxidatie is verantwoordelijk voor twee procent van de Nederlandse CO₂-uitstoot. Oplossingen, ook financieel aantrekkelijke oplossingen, zijn voorhanden. Hoogste tijd dus dat we dit probleem in Nederland bij de horens vatten. Laten we het veen onder water zetten, voordat het in rook opgaat.

/

Literatuur
CBS en Wageningen Universiteit, *The SEEA EEA carbon account for the Netherlands*, Den Haag 2017.
J. Groen, *Waterlandse Buf-felmozzarella en andere streekproducten uit het veen*.

Initiatiefvoorstel van Groen-Links Amsterdam, 2016.
PBL, *Dalende bodems, stijgende kosten*, Planbureau voor de Leefomgeving, Den Haag 2016.
Platform Slappe Bodem, www.slappebodem.nl

De steeds hogere grondprijzen drukken een groeiende stempel op het gebruik van grond. De duurzaamheid van het landschap staat dan ook onder druk. Volgens Jan van Rheenen en Jan Spijkerboer (Kadaster) kunnen eigentijdse vormen van grondeigendom een antwoord betekenen. “Ons systeem van privaat eigendom van grond heeft veel goeds gebracht, maar steeds duidelijker wordt dat er ook nadelen zijn.”

Door **Socrates Schouten**

“We moeten constateren dat er nauwelijks grondbeleid is in Nederland,” begint Jan van Rheenen, oud-medewerker van Kadaster, de nationale dienst voor vastgoedregistraties. Ik zit met hem en zijn opvolger Jan Spijkerboer aan de koffie op het bezoekerscentrum van het Nationaal Park Veluwezoom. Wij zijn in gesprek over de toekomst van het beheer van grond en landschap.

Van Rheenen: “Als ik vroeger naar het ministerie keek, dan waren er diverse mensen met verstand en ervaring mee bezig. Die zijn er niet meer. Bij Landbouw (LNV) maar ook bij Economische Zaken kan ik slechts enkele namen bedenken die van de hoed en de rand weten. Ik verwacht ook weinig power van de provincies. En bij de gemeenten is het puur toeval als er iemand zit die een beetje affiniteit heeft.”

Jan Spijkerboer: “Dat wil ik een beetje nuanceren. Een flink deel van het natuurbesluit is overgegaan naar de provincies, maar zij vinden het moeilijk om een positie in te nemen met die hoge grondprijzen. Op het gemeentelijk niveau zie je dat sommige gemeenten wel een

degelijk grondbeleid hebben, maar andere behoorlijk scheuren in de broek hebben opgelopen vanwege aankopen uit het verleden.”

Van Rheenen: “Het kader ontbreekt, er is geen sturing vanuit bepaalde principes. De enige sterke macht die overblijft is de macht van het geld. Dan kun je zeggen: is dat zo erg? Maar van de lucht, de ruimte, het water en de grond moet je je afvragen: kun je die wel tot je eigendom maken? Op de conferentie heb ik dat ook met zoveel woorden gezegd.”

Jan van Rheenen heeft het over de ‘werkconferentie Eigentijds Eigendom van Grond’ waar ik hem ontmoette. De conferentie werd georganiseerd door Kadaster, Rijkswaterstaat, het Nationaal Groenfonds, Rabobank en Triodosbank ter gelegenheid van zijn pensionering en afscheid bij het Kadaster. Van Rheenen werkte daar de laatste drie jaar van zijn carrière na een lang verleden bij de Dienst Landelijk Gebied waar hij steeds met landinrichting bezig was.

eigentijds eigendom van

Grond

We zijn nu zo ijdel om alleen naar de laatste 180 jaar te kijken

/

Waarom die nadruk op het eigendom van grond?

Van Rheenen: “Kadaster is in het leven geroepen in de tijd van Napoleon om de cartografische methoden te ontwikkelen om eigendom en gebruik van grond aan belasting te onderwerpen. De staat wilde gewoon geld hebben. Kadaster is opgezet om het privé-eigendom wat dan nodig was te definiëren. Het viel lange tijd dan ook onder het ministerie van Financiën. Later werd Kadaster bij het milieuministerie ondergebracht en nu gaat het over naar Binnenlandse Zaken. Het punt wat ik wil noemen is dat we privaat eigendom pas 180 jaar kennen. In de menselijke geschiedenis is dat buitengewoon kort. In die 180 jaar hebben we wel een enorme economische vooruitgang doorgemaakt die voor een deel aan de liberalisatie van grondeigendom te koppelen is. Maar je moet niet zeggen dat het zaligmakend voor eeuwig is. Op het moment dat het echt een *handel* gaat worden, en speculatie, dan krijg je de perverse kanten van liberaal eigendom. Dan zie je het ontspreken, en ontsparingen die moet je afremmen.

“Vóór de Napoleontische tijd hebben we een heel ander beleid gehad, zonder privé-eigendom. Dat kan dus ook. Maar we zijn nu zo ijdel om alleen naar de laatste 180 jaar te kijken.”

Als we op zoek gaan naar andere mechanismen om grondbeleid op te voeren is een sprong terug meestal niet het antwoord.

Van Rheenen: “Daarom hebben we het ook over ‘eigentijds’ eigen-

dom van grond. Daarbij kunnen we wel degelijk lessen uit het verleden gebruiken. Dat zie je nu gebeuren. Je ziet allemaal lokale initiatieven in Nederland en Europa: *commons* en coöperaties. Dat past bij deze tijd, dat men zichzelf weer gaat organiseren in een vorm van gezamenlijkheid. Het kan ook gewoon over stichtingen gaan. Denk aan de Dullaertstichting en de St. Nicolai broederschap in Arnhem, of de Ridderlijke Duitse Orde Balije van Utrecht. Dit zijn stichtingen die van oudsher landerijen in eigendom hebben en dat voor de lange termijn beheren.”

Jan Spijkerboer: “Neem de Balije van Utrecht. Dat gaat om een paar duizend hectare grond in midden-Nederland. Die grond is van de Duitse Orde, maar het gebruik van die gronden zit allemaal bij boeren. De eigenaar, de orde; ze kennen elkaar allemaal en het gaat over van generatie op generatie. Daar zijn pachtovereenkomsten die de continuïteit borgen. Dat geldt ook voor die Arnhemse stichtingen.

“De grote vraag die nu speelt is: kunnen we met een vernieuwend concept van eigendom vergelijkbare constructies organiseren waar het grondeigendom bij stichtingen, ordes enzovoorts komt staan, voor een duurzaam gebruik van de grond?”

Jan Spijkerboer, die Van Rheenens werk bij Kadaster overneemt, werkte tot maart van dit jaar als rentmeester bij Natuurmonumenten.

Wat is een rentmeester precies?

Spijkerboer: “Een rentmeester beheert grond of vastgoed namens

een eigenaar. Rentmeesters kunnen als opdrachtgever hebben een natuurorganisatie zoals Natuurmonumenten of een vermogensbeheerder, een waterschap, een particulier. Rentmeesters beheren namens die organisatie de gronden voor de lange termijn. Ik ben de eerste rentmeester bij Kadaster. Dat is wel even een verandering: om meer vanuit je kennis over het gebruik van de grond expertise in te brengen en om te zorgen dat we vanuit een andere houding met de grond omgaan.”

Kadaster, dat is toch vooral van land-meten en registreren?

Van Rheenen: “Het verhaal van Jan en mijzelf is heel erg inherent aan Kadaster, zou ik zeggen. Je hebt de registrerende taak, maar die kun je alleen uitoefenen als je je verhoudt tot de grotere beleidsdoelen en ambities. Op het moment dat er een nieuwe ontwikkeling speelt – zoals energielabels bij woningen, of nieuwe organisatievormen in grondeigendom – kan Kadaster snel in actie komen.”

Spijkerboer: “Ons team richt zich op de ontwikkeling van het landelijk gebied. De ruilverkaveling was eerst het instrument voor het beter geschikt maken van de grond na WOII en later is daar ook het behoud van natuur en landschap bijgekomen; dat is de context waar ook het Kadaster altijd al in heeft geopereerd. We zitten nu op het keerpunt dat we het landelijk gebied voor de volgende dertig jaar moeten inrichten. Want er speelt nogal wat: een energietransitie; veranderingen in het landelijk gebied; krimpregio's;

de visie op de landbouw. Dat zijn allemaal aspecten waar Kadaster een belangrijke rol in kan vervullen. Om daarin als onafhankelijke partij te kunnen zeggen: jongens, wees wijs, denk daar en daar aan.”

Boeren werken intensief met het land. Hebben zij niet per definitie een lange termijn commitment met de grond?

Van Rheenen: “In toenemende mate juist niet. Je ziet nu dat grotere ondernemers helemaal niet uit zijn op grondeigendom, want dat is een enorme kapitaallast. Ze willen gewoon die grond gebruiken. Ze pachten vaak op eenjarige basis; je zou kunnen zeggen dat ze de grond gewoon huren. Als je geluk hebt doen ze het voor drie jaar. Daarmee hebben ze niet een continue zorg voor de grond en dat zorgt uiteindelijk voor uitputting van de grond.”

Is dat in Nederland algemeen zo, pachtcontracten per jaar?

Spijkerboer: “Je hebt verschillende vormen. Je hebt de situatie dat een stichting of een andere partij streeft naar lange-termijnpacht. Vaak worden zulke pachtcontracten elke zes jaar automatisch verlengd. Maar we zien dat er steeds meer ‘liberaal’ wordt verpacht: op jaarlijkse basis of voor drie jaar.”

Van Rheenen: “Lange tijd gold dat twee derde van de agrarische grond in eigendom is en een derde onder pacht. Het is geleidelijk meer pacht geworden, zeker eenjarige, dat weten we. Maar we weten niet hoeveel. De Grondkamer van LNV heeft er enige kijk op, maar zeker niet compleet. We pleiten ervoor dat de liberale pacht (alles wat korter is dan zes jaar) ook wordt geregistreerd, inclusief de pachtprijs. Dat je als eigenaar en als gebruiker op een kaart kan zien wat de prijzen die in je omgeving opgaan en dat je ook de ontsporingen kunt zien. Op dit moment hebben we die transparantie niet in Nederland. Bij pachtcontracten van zes jaar of langer vindt er een toetsing plaats en zijn de prijzen 200-500 euro per hectare, maar bij liberale pacht gaan de gekste prijzen rond. Ook bij pacht door overheden! Steeds vaker zie je het: de grond bij opbod verpachten, met pacht prijzen die echt absurd hoog zijn.”

Spijkerboer: “Het vastgoedbedrijf van de Rijksoverheid heeft heel veel gronden in bezit, maar weet nog niet precies wat ze met die grond gaat doen. Het is nu landbouw maar op termijn zou het best wel wat anders kunnen worden. Ze geven dan niet in doorlopende pachtcontracten uit, maar verpachten voor een jaar of

misschien drie. Daarbij richt het Rijk zich niet op de kwaliteit van het gebruik van de grond, maar vooral de maximale opbrengst. Er vinden openbare inschrijvingen plaats waarin boeren tegen elkaar op moeten boksen om de hoogste prijs. Dat maakt dat de betrokkenheid bij de grond een stuk minder wordt. Als je steeds niet weet of je na een jaar pacht weer een jaar mag pachten, ga je voor het korte termijn optimum.”

Van Rheenen: “Je zou als overheid de grond ook kunnen laten taxeren door een goede rentmeester. Dan laat je inschrijven en het gaat naar de partij die de hoogste *maatschappelijke* meerwaarde biedt. Dat is een heel ander principe: niet selectie op hoogste marktprijs, maar een redelijke marktprijs en de hoogste *maatschappelijke* meerwaarde. Met name gemeenten kunnen zo handelen. Als een gemeente rondom de bebouwde kom gronden heeft dan moet je dat niet alleen economisch zien maar het kan ook publieke doelen dienen. Denk aan recreatie zoals wandelen, een kinderboerderij, maar ook de duurzaamheid.”

Dat gaat over publieke gronden. Hoe zit het met privaat eigendom? Hoe kunnen we daar duurzamer mee omgaan?

Van Rheenen: “Van ongeveer

Voor veel boeren is dat een gunstige omstandigheid: morgen hier boeren en overmorgen daar

Het geeft de boer het gevoel dat hij nog alles te zeggen heeft over de grond, maar dat is schijn

/

een derde van de private grond is de eigenaar inmiddels ouder dan 65 jaar. Als pa overlijdt zetten de kinderen het steeds minder op de markt maar houden die grond vast en geven ze het uit als commerciële pacht. Voor veel boeren is dat een gunstige omstandigheid: morgen hier boeren en overmorgen daar. Alleen heel grote boeren kunnen nog wel eens grond kopen met het geld dat ze verdienen op hun huidige areaal. Je hebt tegenwoordig wel zo'n 200 hectare nodig om als boer een 'overblijver' te zijn, om stand te kunnen houden. De schaalvergroting werkt mee om de kostprijs omhoog te brengen. De mensen die niet meegaan met de schaalvergroting moeten afhaken terwijl het wel degelijk goede boeren zijn. Daar zit ook veel pijn. Veel goede boeren en ook jonge boeren moeten afhaken of krijgen niet eens een kans."

Spijkerboer: "Er vinden verkopen aan beleggers plaats tegelijk met 30-jarige uitgifte in erfpacht aan de verkopende partij, aan de boer. Dat geeft de boer het gevoel dat hij nog alles te zeggen heeft over de grond, maar dat is schijn. Beleggers hebben steeds vaker de eigendom. Je ziet dat veel beleggers nu beleggen in grond. Het levert ze misschien geen 6-8% rendement op, maar twee procent is ook wel aardig tegenwoordig."

Dat hoor ik wel vaker: grond en vastgoed als nieuwe lievelingen van beleggers. Geen snelle winst, maar wel gegarandeerd. Maar het kan toch niet alleen maar doorstijgen? Op een gegeven moment loopt het dood?

Van Rheenen: "Ik ga je een stukje toesturen uit een beleggingstijdschrift. Grond, grond, grond! De overwaarde die andere sectoren kennen is bij lange na nog niet gehaald in grond, maar het is een veilig object. Ten eerste is er de overtuiging dat de grondprijs blijft stijgen. Ten tweede: als je grond wordt ontwikkeld voor industrie of iets dergelijks maak je enorme winst, dan gaat de prijs vier keer over de kop. Hoe groter je bezit is, hoe meer kans je hebt dat het een keer raak is en dat je de hoofdprijs krijgt. Uiteindelijk zijn het allemaal prijsopdrijvende factoren."

Maar het totaal aan private schulden is mondiaal alweer groter dan voor de crisis. Die financiële zeepbel knapt wel weer.

Van Rheenen: "In het kleine Malta lopen de grondprijzen tegen de drie ton per hectare. Het gebruik is volkomen oninteressant, het is het bezit dat telt. Sommige mensen denken dat de grondprijs een maximum gaat bereiken; ik zie het niet gebeuren. Het blijft

stijgen. Waarom? Er is gewoon véél te veel geld in de wereld. De redenering dat als boeren omvallen de grondprijs daalt ligt achter ons. Het wordt acuut verkocht. De grond behoudt z'n waarde, daar ben ik van overtuigd.

De vraag is ook niet of we de marktprijs kunnen doen dalen. Het gaat om de relatie tussen eigendom en gebruik. Ik kom net terug uit China, daar is nauwelijks privaat eigendom van grond. Grond is van de staat of van de boerengemeenschap, zoals in grote delen van de wereld. De boeren in China hebben gezamenlijk landbouwcorporaties gevormd, die hebben helemaal geen last van dat eigendom. Waar ze met elkaar over praten is: wie gebruikt welk stukje grond waarvoor en hoe kunnen we het als corporatie zo doen dat we maximale winst maken. Ze maken er nu een enorme ontwikkeling door. China heeft op dit moment geen voedselproblematiek, dat is echt uniek. Twintig jaar geleden was het land nog straatarm en had China een voedselprobleem. De snelheid waarmee het grondgebruik in China geoptimaliseerd wordt is groter dan in Europa, denk ik, omdat ze geen last hebben van dat eigendom."

Spijkerboer: "Nederlandse boeren zijn op zich al heel creatief in het gebruik van grond. Als je in

het buitengebied kijkt, dan zie je overal die grote plastic hooibalen liggen. Vroeger werd het keurig binnen een paar dagen leeggehaald, maar nu liggen ze er soms maanden. De boer laat het pas ophalen als het in zijn planning past: als hij er arbeid voor heeft, opslagruimte, vraag naar hooi, noem maar op. De meeste boeren van nu zijn hbo'ers of universitair geschoold. Allemaal jongens en meisjes die heel precies kijken hoe ze met zo min mogelijk inspanning de grond maximaal kunnen gebruiken. Valt zo'n boer dan toch om dan denkt de bank: welke oplossingen vinden we om die mensen niet gelijk aan de bedelstaf te krijgen? En de grond wordt gelijk onderling verdeeld.

Punt is dat die grondprijzen overal doorheen blijven spelen. De vraag is of we met z'n allen bereid zijn om die horizontale gelaagdheid van grond en gebruik los te trekken en te zeggen: het maakt niet uit wie de eigenaar van de grond is of wat de geldmarkt er van denkt, belangrijker is hoe de grond wordt gebruikt."

Eigenlijk is het een ontkoppeling van het gebruik van grond met het eigendom en zelfs met de grondprijs?

Van Rheenen: "Klopt. We zouden meer grond in gemeenschappelijk eigendom kunnen nemen. Dan is de vraag: bij wie leg je het eigendom precies? De overheid is laat niet zien dat ze erg constant is, dat zie je overal. Ik geloof veel meer in die kleinere eigendomssituaties van stichtingen, *commons*, private instellingen ook. Zij nemen

genoegen met een gemiddelde prijs, een matige prijs. Ze beseffen dat de gebruiker eens een goed jaar heeft, dan eens een slecht jaar, hij moet daar mee kunnen landbouwen. Ik zou heel graag een soort landbank willen in Nederland met een ethisch bestuur om dat soort grond op te nemen en bij gebruikers neer te zetten."

Een landbank?

Van Rheenen: "Nou, niet landelijk. Niet de overheid dus, maar organisaties zoals de Arnhemse stichtingen. Dat soort landbanken zou je regionaal en lokaal kunnen oprichten.

Ik heb het letterlijk gevraagd aan zalen met boeren: zouden jullie samen je grond bij elkaar willen voegen in een stichting of coöperatie en dan het gebruik onderling verdelen? Daar zijn ze helemaal niet vies van. Dat klinkt idioot, want het is een enorme stap, maar ze zitten daar heel dichtbij. Soms heb je betere grond nodig en soms liever wat minder goede grond, bijvoorbeeld voor jongvee. Prachtig als je dan gewoon kan ruilen en als boerengemeenschap zo goed mogelijk de vruchtwisseling kan organiseren."

Spijkerboer: "Het gaat niet zozeer om overheidsbeleid, maar om samen met elkaar om te gaan met de zaken die spelen. Het zijn ook grote particulieren en de bewoners van steden en dorpen die aangeven: dit vinden wij belangrijk. Dan is het aan de politiek om voorwaarden te scheppen en de creativiteit in de samenleving maximaal in te zetten."

Het woord politiek valt. Wat kunnen politici en politiek betrokkenen betekenen?

Van Rheenen: "Als er een kracht gemaakt wordt komt-ie van maatschappelijke instituties die zeggen: zo moeten we het niet meer hebben. Dat kunnen banken zijn of Land en Tuinbouw-achtige organisaties. Als het middenveld er rijp voor is kan de politiek het ook oppakken, die hebben immers ook directe invloed op een derde van de grond."

Spijkerboer: "Volgens mij moet het tegelijkertijd. Als er niet ook van de landelijke politiek een duidelijk signaal komt schiet het niet op. Wat voor signaal? Een crisis- en herstelwet bijvoorbeeld, maar dit keer voor investeringen in het landschap."

Van Rheenen: "Het ABP of een ander pensioenfonds zou kunnen zeggen: wij kopen die grond en kijken vervolgens hoe het duurzaam gebruikt kan worden. Je moet het laten taxeren door een goede rentmeester zoals Jan Spijkerboer, een redelijke prijs vaststellen. En dan kun je gaan praten met de jonge boeren op welke wijze zij invulling willen geven aan het duurzaam gebruik van de grond."

/

Hypothek

De Nederlandse hypotheekschulden zijn enorm hoog en met de recessie zijn veel huizen onder water komen te staan. Deze situatie heeft gevolgen voor de stabiliteit van de economie en heeft de recessie dieper gemaakt. Het overheidsbeleid rond de hypotheken heeft hier een belangrijke rol in gespeeld en het nu staande beleid is onvoldoende om de situatie te herstellen.

Door **Robert Goené**

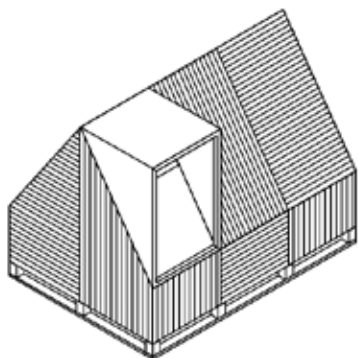
Schulden staan de laatste tijd volop in de aandacht. In het middelpunt van de publieke discussie staan de overheidsinstanties, die te weinig oog hebben voor mensen met problematische schulden, te bureaucratisch optreden en daarmee de situatie voor deze mensen verergeren. Juist in situaties waarin hulp vanuit de overheid hard nodig is, lijken zij vaak te falen.

Hoewel er na de financiële crisis van 2008 in het algemeen veel aandacht is voor de Nederlandse hypotheken, lijken problematische hypotheekschulden van huishoudens minder in de belangstelling te staan. Dat is merkwaardig, gezien de daling van de huizenprijzen die er sinds 2008 is geweest en de hoeveelheid huizen die onder water zijn komen te staan. Er is aandacht voor strengere eisen voor nieuwe hypotheken en de kapitaaleisen voor banken, maar de problemen gemoeid met *bestaande* hypotheken komen veel minder aan de orde.

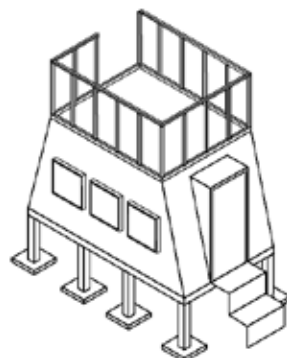
De gevolgen van de waardedaling is met name bij de leners komen te liggen en amper bij de banken. Daar ligt een kromme verdeling van de risico's. Belangrijker is echter het effect van het overheidsbeleid rond hypotheken. Door de hypotheekrenteaftrek en het toestaan van de aflossingsvrije hypotheek is er een instabiliteit ontstaan die de economische crisis in Nederland dieper heeft gemaakt.

Het Nederlandse hypotheeklandschap

De Nederlandse hypotheken zijn bijzonder. Het zijn er veel en ze brengen voor de banken een laag risico met zich mee. De Nederlandse banken hebben sinds 2008 dan ook bijna geen verliezen geleden op hun particuliere hypothecaire leningen. Banken zijn trots op deze

Het team van Hihahut presenteerde op de Dutch Design Week een aantal vakantie-huisjes die her en der in de Nederlandse natuur staan opgesteld, vanaf april 2018.

schulden: *publieke risico's en oplossingen*

stabiele leningen en benadrukken dit ook in de huidige discussie over hogere kapitaaleisen vanuit Brussel. Deze stabiliteit komt alleen wel ergens vandaan. Met de Nationale Hypotheekgarantie neemt de overheid een deel van het risico van hypotheek op zich, maar bij de hypotheek die daarbuiten vallen is het risico voor de lener.

Hypotheekleningen zijn in de kern een overzichtelijk product. Het voor langere tijd lenen van geld voor het kopen van een huis is een mooie manier om tijdens het werkzame leven iets op te bouwen. Een afgelost huis kan ook worden gezien als een vorm van pensioen.

Het is dan ook niet vreemd dat de overheid huizenbezit stimuleert door bijvoorbeeld de Nationale Hypotheekgarantie. Over de hypotheekrenteaftrek wordt vaak beweerd dat deze woningbezit stimuleert, maar dat klopt niet. Er kan meer worden geleend met hetzelfde inkomen, maar alle andere kopers kunnen dit ook en dus zal de prijs in een schaarse markt omhooggaan. Bij het afschaffen van de aftrekpost zullen de huizenprijzen dan ook naar beneden gaan.

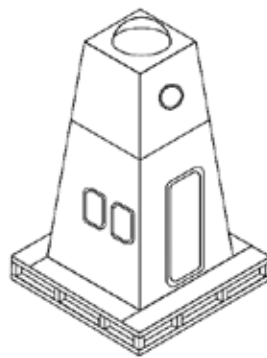
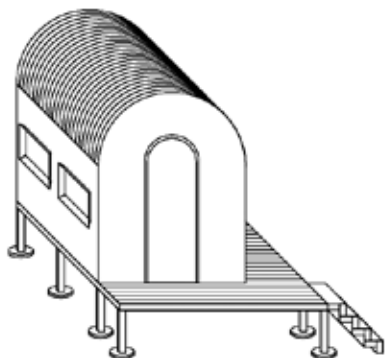
In plaats van de hypotheekrenteaftrek geleidelijk of resoluut af te schaffen is er vanaf midden jaren '90 juist meer gebruik van gemaakt door het populair worden van de aflossingsvrije hypotheek die is ontworpen om maximaal te profiteren van de renteaftrek. Bij deze hypotheekvorm moet het gehele geleende bedrag aan het einde van de looptijd worden betaald door het huis te verkopen voor de dan geldende waarde of door een nieuwe lening af te sluiten. De in de kern zo simpele hypotheek is daarmee een bron van onzekerheid geworden.

De overheid heeft deze hypotheekvorm toegestaan.

Daarmee zijn de kosten voor de belastingbetaler flink toegenomen en is er een groot risico bij de leners komen te liggen. Inmiddels is het gebruik van de hypotheekrenteaftrek voor aflossingsvrije hypotheekleningen niet meer toegestaan, maar de bestaande leningen blijven ongemoeid.

De balansen van de grote banken staan nog vol met aflossingsvrije hypotheekleningen, maar ze vormen voor de banken in principe geen probleem. Volgens De Nederlandsche Bank leden de grote banken tussen 2008 en 2013 een verlies van 0,2% bij een waardedaling van zo'n 20%. DNB noemt het sterke sociale stelsel als één van de redenen van deze lage verliezen, want een lener is niet meteen een wanbetaler bij het verliezen van zijn of haar baan. De lener blijft aansprakelijk voor de restschuld. DNB stelt het duidelijk: er is geen probleem voor de banken, maar wel voor individuele leners en de economie als geheel. De banken worden gevraagd leners te informeren over het zwaard dat boven hun hoofd hangt in de vorm van leningen die aan het einde van de looptijd niet helemaal kunnen worden afbetaald. Wanneer een lener in de problemen komt schijnen banken overigens niet meteen het onderste uit de kan te willen halen. Tijdelijke betalingsregelingen of het kwijtschelden van (een deel van) de restschuld lijken gebruikelijker te zijn dan algemeen bekend.

Ondertussen lijken er vanuit Brussel strengere kapitaaleisen voor banken te komen, het zogenaamde Basel 3.5. Deze zijn voor de Nederlandse banken een doorn in het oog. De Nederlandse hypotheekleningen hebben vanuit internationaal perspectief een laag risico, maar de algemene regels verplichten tot grotere buffers voor het opvangen van mogelijke tegenvallers. Om

*Er is geen probleem voor de banken,
maar wel voor individuele leners en
de economie als geheel*

de hogere kapitaaleisen deels te voorkomen worden delen van de hypotheekportefeuilles verkocht aan pensioenfondsen en verzekeraars.

Of de hogere kapitaaleisen in het algemeen een goede ontwikkeling zijn, kan ik niet goed beoordelen. Uniforme eisen voor alle banken zonder naar het risicoprofiel te kijken, lijkt mij echter niet de juiste weg. Tegelijkertijd kan er door de hogere kapitaaleisen voor de banken wel ruimte komen om meer risico te accepteren.

Hoe groot het probleem uiteindelijk zal zijn voor het grote aantal mensen met een aflossingsvrije hypotheek is nu moeilijk te zeggen. De huizenprijzen zijn de afgelopen jaren sterk gestegen, met name in de grote steden. Daarmee lijkt het probleem voor een gedeelte opgelost, maar het is niet duidelijk wat de huizenprijzen op de lange termijn gaan doen. Naast de algehele ervaring van de economie zijn er andere oorzaken voor de stijging van de prijzen: het tekort aan nieuwbouwhuizen, de opkomst van de kortetermijnverhuur en de stimulering van giften door de korting op de schenkingsbelasting leveren allen een bijdrage aan de stijging van de huizenprijzen. De fiscale regeling is tijdelijk, het tekort aan nieuwbouwhuizen hopelijk ook en het ligt in de lijn der verwachtingen dat de kortetermijnverhuur in steden als Amsterdam verder wordt ingeperkt. Het is dus geen uitgemaakte zaak dat de huidige stijging doorzet of zelfs dat het huidige prijsniveau stabiel zal blijken te zijn. De restschulden verdwijnen dus niet vanzelfsprekend als sneeuw voor de zon.

Eigen schuld en overheidsbeleid

Op dit moment ligt het risico van de hypotheekschulden grotendeels bij de individuele leners. Een tweeverdienershuishouden komt al snel niet meer in aanmerking voor sociale woningbouw, dus een hypotheek is al snel de enige optie. De vrije huursector is

onderontwikkeld en zit in de grote steden volledig op slot. Ook zijn er goede redenen om een hypotheek af te sluiten en kapitaal op te bouwen. Kunnen we het deze mensen kwalijk nemen dat ze voor een aflossingsvrije hypotheek zijn gegaan in een tijd van optimisme en overwaarde? Tot op bepaalde hoogte zeker, maar de mate waarin het risico bij een specifieke groep mensen terecht komt is onevenredig te noemen. Deze groep jonge mensen is ook nog niet in staat is geweest om een buffer op te bouwen om tegenvallers op te vangen. In 2015 stond 32% van de hypotheekleners onder water, waarbij de waarde van eventuele beleggingen niet is meegenomen. De potentiële restschulden zijn dus geen marginaal verschijnsel, maar hebben een negatieve invloed op een groot gedeelte van de Nederlandse huishoudens. Die invloed kan niet los worden gezien van de lange en diepe recessie waar Nederland in heeft gezeten. Volgens het CPB is de helft van de consumptiedaling vanaf 2008 toe te schrijven aan de daling van de huizenprijzen.

De daling van de huizenprijzen is veroorzaakt door een algehele daling van het BBP en de onmogelijkheid om nieuwe leningen te krijgen. In Nederland is de daling sterker geweest dan in bijvoorbeeld Duitsland. De hypotheekrenteaftrek is daar een belangrijke oorzaak van geweest. De meeste mensen weten dat deze regeling eigenlijk onhoudbaar is en de daling is dan ook veroorzaakt door een anticipatie op deze afschaffing.

Coen Teulings geeft een mooie analyse: de waardedaling van de huizen is een overdracht van de huidige huizenbezitters naar toekomstige generaties. Die waardedaling heeft ongewenste effecten, zoals het sterk dalen van de consumptie. Want hoewel de consumptie voor de crisis ook deels was gebaseerd op overwaarde en overmoed, heeft een te sterke daling zeer negatieve effecten voor de stabiliteit van de economie. Omdat het een overdracht tussen generaties is,

is het ook te rechtvaardigen dat de overheid dit compenseert door meer publieke schulden aan te gaan. Na de crisis is helaas het tegenovergestelde gebeurd, aldus Teulings.

Wat te doen? Mogelijke maatregelen

Om de huidige ongelijke risicoverdeling te veranderen en een instabiliteit uit het economische systeem te halen kan aan verschillende maatregelen worden gedacht. De overheid zou bijvoorbeeld meer garanties kunnen geven voor de restschulden van bestaande hypotheekleningen. Veel radicaler is het volledig opdoeken van de hypotheekrenteaftrek. Daarbij is een fatsoenlijke compensatie van de waardedaling wel nodig, want anders komt dit bij een specifieke groep mensen te liggen. Gezien de hoge jaarlijkse kosten van de hypotheekrenteaftrek is dit helemaal geen ondenkbare optie. In 2008 is de waardedaling van de huizen als gevolg van de afschaffing geschat tussen de 4,5 en 13,5%. Als een deel van de huidige daling het gevolg is van een anticipatie op deze afschaffing, dan zal het effect op de huizenprijzen nu lager zijn. Er is brede maatschappelijke steun voor het afschaffen, juist bij hogere inkomensgroepen. Het is dan ook interessant om na te denken over een compensatie die voor met name de middeninkomens wordt ingezet.

Een deel van de hypotheekschulden kan ook kleiner worden gemaakt door de pensioenspaarpot in te zetten voor het aflossen van de hypotheek, een idee dat Robin Fransman regelmatig naar voren haalt. In dezelfde lijn kan ook een deel van de toekomstige pensioenpremies worden gebruikt voor de aflossing en kan *gratis wonen* als deel van het pensioen worden opgebouwd.

Daarnaast kunnen de banken op een redelijke wijze omgaan met restschulden en voor zover ze dit al doen kunnen ze klanten hierover actief informeren. Een andere contractuele verdeling van het risico zou

natuurlijk het mooiste zijn. Daarvoor is het interessant een vergelijking te maken met de risico's van zakelijke en consumptieve leningen die een bank op zijn balans heeft staan. Dit kan een indicatie geven voor het risicoprofiel dat voor hypotheekleningen mogelijk acceptabel is.

Afsluitend

Er zijn verschillende maatregelen denkbaar voor het herstellen van de onevenredige effecten van de daling van de huizenprijzen. Die maatregelen maken tegelijkertijd het economisch systeem stabiel. Voor het debat over dergelijke maatregelen lijkt het mij belangrijk dat de overheid de hand in eigen boezem steekt en niet slechts wijst naar het onverantwoordelijke gedrag van banken en leners. De overheid heeft een bepalende rol gehad in het ontstaan van de huidige situatie en heeft los daarvan een bijzondere rol in de stabilisering van het economische systeem. Banken hebben de aflossingsvrije hypotheekleningen met enthousiasme verkocht, maar ik denk niet dat zij aan kunnen worden gesproken op de gezondheid van de economie als geheel.

Dat de huidige situatie niet slechts het resultaat is van verkeerde beslissingen van leners en banken, maar van een economisch getij en bepaald overheidsbeleid mag daarom nog meer worden benadrukt.

/

Literatuur

- C. Teulings, 'Unemployment and house price crises: Lessons for Fiscal Policy from the Dutch Recession', *ISA Journal of European Labour Studies* 3:20 (2014)
- R. Fransman, 'Zijn de hypotheekleningen in Nederland hoog?', www.cbs.nl, 30 maart 2017.
- A. Mian en A. Sufi, 'House of Debt: How they (and you) caused the great recession, and how we can prevent it from happening again', University of Chicago press, Chicago, 2014.
- DNB Bulletin, 'Bancaire hypotheekportefeuilles onder de loep', www.dnb.nl, 22 november 2016.

Het Bilts energie

IN 12 JAAR ENERGIENEUTRAAL

De Bilt is de eerste Nederlandse gemeente met een lokaal energieakkoord. Andere gemeenten zullen waarschijnlijk snel volgen, want de druk op gemeenten om de energietransitie waar te maken wordt steeds groter. De Helling vroeg Anne Brommersma, milieuwethouder namens GroenLinks in De Bilt, hoe dit energieakkoord tot stand is gekomen en wat de volgende uitdagingen zijn.

Door **Julia van Aart**

“Toen ik in 2014 als wethouder toetrad merkte ik dat het onderwerp duurzaamheid relatief weinig prioriteit had gehad binnen de gemeente,” begint Brommersma. “Wel lag er een uitspraak van de raad: De Bilt moet in 2030 energieneutraal zijn. In dat kader ben ik begonnen met het maken van een agenda voor de komende vier jaar. We hadden een grote achterstand: het ging toen nog gewoon over laadpalen voor elektrisch rijden en het maken van afspraken in het kader van inkoop.” Ruim twee jaar later, in augustus 2016, ondertekende Brommersma namens gemeente De Bilt met vijftien andere instellingen en bedrijven het Bilts energieakkoord.

“Iedereen die wij hebben gesproken doet mee”

“Sinds 2013 hebben we in Nederland een landelijk energieakkoord en in 2015 presenteerde men het internationale Akkoord van Parijs. De GroenLinks-fractie in de raad diende een motie in om te kijken of zoiets ook hier op gemeentelijk niveau mogelijk zou zijn. Niet iedereen was hier direct enthousiast over. Er bestond in de gemeente al een duurzaamheidsnetwerk van zo’n veertig zzp’ers en actieve inwoners, zij vonden dat we de energie niet in papier zouden moeten steken maar in daden.” Uit andere hoeken van de samenleving kon dit idee wel rekenen op steun. “BENG! is onze lokale energiecoöperatie bestaande uit een groep zeer enthousiaste en deskundige vrijwilligers. Zij spelen een prominente rol in de totstandkoming van het energieakkoord en hebben er echt voor gepleit om het groter aan

te pakken. Al die kleine initiatieven zijn hartstikke leuk en mooi, maar als we in 2030 energie neutraal willen zijn, dan moeten we wel écht stappen gaan maken. En dat kan de gemeente natuurlijk niet alleen. Daarvoor is het nodig dat er allerlei partners bij worden betrokken – de partners die het verschil kunnen maken.”

Met dit inzicht is de wethouder samen met BENG! op de grotere bedrijven en instellingen binnen de gemeente afgestapt, vertelt Brommersma. “Zo zijn we in gesprek gegaan met de grootgrondbezitters, waaronder het Utrechts Landschap en de agrarische ondernemersorganisatie LTO. Maar ook met kennisinstellingen, zoals het RIVM (Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu) en het KNMI (Koninklijk Nederlands Meteorologisch Instituut), die beide in De Bilt gevestigd zijn, en bedrijven zoals Swedo, Stedin en energieonderneming ENECO.” Dat deze gesprekken voo spoedig zijn verlopen mag blijken uit de resultaten: op de vraag of er ook instellingen en bedrijven zijn die wel gevraagd zijn om mee te doen maar dit verzoek hebben afgewezen reageert de wethouder ontkennend. “Iedereen die wij hebben gesproken doet mee, en dan ook echt serieus.” Waar dit succes aan is te wijten? “Ik denk dat wij een zeer sterke combi waren. Bij BENG! beschikken ze over heel veel inhoudelijke kennis, en mijn positie als wethouder opent nu eenmaal deuren.”

Door het energieakkoord te ondertekenen beloven de partners om actief bij de dragen aan de maatregelen die genomen moeten

akkoord

Het zware werk zat aan de voorkant, niet aan de achterkant om nog het college of de raad te overtuigen

/

worden om in 2030 energieneutraal te zijn. “Maar het is natuurlijk niet zo dat er een handtekening is gezet en dat is het dan. Nadat het akkoord is ondertekend hebben wij vier maanden de tijd genomen zodat iedereen een plan heeft kunnen maken waarin staat beschreven wat zij tot en met het 2020 zullen doen. De gemeente heeft iemand ingehuurd om onze partners hierbij te begeleiden. In december wisten we dus van al onze partners welke maatregelen zij zouden gaan nemen.” De gemeente zelf besloot nog even te wachten met het presenteren van een eigen plan. “We vonden dat onze routekaart pas bepaald zou moeten worden nadat we de plannen van al onze partners voorgelegd hadden gekregen. Het zou namelijk goed kunnen dat zij hierbij nog wat van ons nodig hebben, en dat zie ik dan weer als de rol van de gemeente.” De gemeentelijke routekaart is uiteindelijk in het voorjaar van 2017 vastgesteld, waarin de gemeente heeft bevestigd dat de gezamenlijke partners van het Bilts energieakkoord 9% energiebesparing en 5% opwekking realiseren in 2020. “Je zou kunnen zeggen dat dit erg weinig is, maar ik ben er echt van overtuigd dat we ons nu op een kritisch moment bevinden waarna het ineens onomkeerbaar heel hard zal gaan.”

De ondertekenaars van het akkoord komen twee keer per jaar bij elkaar tijdens een energieberaad onder voorzitterschap van de burgemeester. Hier wordt besproken hoe iedereen zich de afgelopen tijd met energieneutraliteit heeft beziggehouden en welke maatregelen er zijn getroffen. Of de

voortgang ook wordt gemonitord? “We zijn inmiddels een jaar verder. De gemeente heeft degene die de plannen heeft gemaakt en doorgevend opnieuw ingehuurd. Tijdens het volgende energieberaad zal er worden gepresenteerd waar iedereen nu staat.” Daarnaast biedt het energieberaad de gelegenheid om ideeën met elkaar uit te wisselen. “Het bevordert de samenwerking. Zo werd er op een gegeven moment gesproken over het plaatsen van zonnepanelen. De eigenaar van het RIVM-terrein heeft hier zelf geen behoefte aan, maar bedacht zich wel dat de gebouwen hier optimaal de ruimte voor bieden. Daar worden nu dus bijna 4.000 zonnepanelen geplaatst.”

Vrijwillig maar niet vrijblijvend

Het blijft natuurlijk de vraag of dit Bilts energieakkoord, dat toch grotendeels uit intenties bestaat, er daadwerkelijk voor zal kunnen zorgen dat de gemeente zichzelf in 2030 energieneutraal mag noemen. “Het is een hele ambitieuze taakstelling,” beaamt Brommersma. “Nog voordat wij met potentiële partners in gesprek zijn gegaan hebben we laten onderzoeken of het eigenlijk wel haalbaar is. Volgens de resultaten van dit onderzoek zou dit betekenen dat we 50% van het energiegebruik binnen de gemeente moeten besparen, en de andere 50% zal duurzaam moeten worden opgewekt. Alle woningen moeten dan worden ingepakt. En zelfs al leggen we *alle* daken vol met zonnepanelen, dan nog zouden er dertien windmolens moeten worden geplaatst. Dat zijn heftige maatregelen.”

Er zitten volgens Brommersma een aantal voordelen aan de werkwijze die in De Bilt is gebruikt. “We zijn partners van elkaar. We zetten samen de schouders eronder en ieder doet daar zijn eigen ding in.” Op de vraag of er omtrent het energieakkoord concessies zijn gemaakt die ze liever had vermeden klinkt een ‘neen’. “Ik geloof meer in samenwerking dan dat wij regelgeving op gaan leggen waardoor we moeten gaan onderhandelen en tegenstanders worden. Misschien komt er een moment dat 2030 heel dichtbij komt en je als gemeente het gevoel hebt dat je toch nog iets anders moet gaan doen, maar voor nu is het echt nog iets waar mensen energie van krijgen en waar ze zin in hebben. Het is vrijwillig maar niet vrijblijvend.”

Ook politiek gezien is de wethouder zeer te spreken over haar plan van aanpak. “Het energieakkoord heeft eigenlijk geen rol gespeeld tijdens de collegeonderhandelingen, want dat waren we toen helemaal nog niet van plan.” Duurzaamheid in het algemeen was wel al vanaf het begin een belangrijk onderwerp voor dit college, bestaande uit het CDA, D66, GroenLinks, en de VVD – inmiddels vervangen door lokale partij Beter De Bilt. Is er in de lokale politiek dan helemaal geen commotie geweest omtrent het energieakkoord? “Eigenlijk niet. Die uitspraak over 2030 staat gewoon. Het zware werk zat echt aan de voorkant, niet aan de achterkant om nog het college of de raad te overtuigen.”

Dat wil nog niet zeggen dat felle discussies op het gebied van de energietransitie in De Bilt volledig zijn uitgesloten. Bijvoorbeeld wat

betreft de windmolens, waarvan er toch minstens dertien geplaatst moeten worden om energieneutraliteit te kunnen bereiken. “Voorlopig zijn we nog niet zo ver. Ik heb van mijn collega’s uit andere gemeenten geleerd hoeveel politieke weerstand het kan opleveren op het moment dat het plaatsen van deze windmolens van bovenaf moet komen. Daarom wordt er momenteel voor gekozen om uit te gaan van plaatselijke initiatieven, en ik weet dat er her en der ook al mensen over aan het praten zijn. Maar mocht dit niet lukken dan zal dit ongetwijfeld ook hier tot hele grote polarisatie kunnen leiden.”

Het meekrijgen van inwoners

De gemeente is zich er van bewust dat er grote afhankelijkheid van de inwoners is om de energietransitie waar te kunnen maken. Brommersma: “Vergeleken met andere gemeenten hebben we in De Bilt weinig bedrijven, dus het grootste energieverbruik zit hier bij woningen. De meeste daarvan zijn koopwoning, en daar hebben wij geen zeggenschap over. Wel proberen wij de inwoners te verleiden om maatregelen te nemen. Zo heeft BENG! alle woningen van voor 1970 aangeschreven om goedkoop energieadvies te krijgen. Redelijk veel mensen maken hier gebruik van en een fors percentage neemt vervolgens ook energemaatregelen.”

En hoe zit het met inwoners met een lager inkomen of een lager opleidingsniveau? Hoe te voorkomen dat zij de ‘verliezers’ van de energietransitie worden? “Wij hebben relatief veel welvarende inwoners, die kunnen wel wat. Maar dat

geldt natuurlijk niet voor iedereen. Woonstichting SSW is onze partner als het gaat om sociale huurwoningen; die neemt zelf allerlei maatregelen en geven informatie aan de huurders over energiezuinig wonen. Maar er kan meer en dat is wel een thema waar wij ons als GroenLinks de komende verkiezingsperiode mee bezig zullen houden.” De wethouder noemt hier een aantal voorbeelden. “Zo hebben wij bijvoorbeeld de U-pas, waarmee mensen met een lager inkomen korting kunnen krijgen bij bijvoorbeeld het zwembad of de bibliotheek. Het lijkt mij een goed idee om die U-pas ook te gebruiken voor korting bij het nemen van energiematregelen. En in de gemeente Utrecht verstrekken ze particuliere leningen om zonnepanelen aan te schaffen. Als ik het voor het zeggen had dan zou ik dat ook wel in willen voeren. Het standpunt van de gemeente is echter ‘de gemeente is geen bank’, en dat respecteer ik ook.”

Daarnaast loopt de gemeente regelmatig tegen nationale regelgeving aan waardoor het proces van de energietransitie wordt vertraagd. “Zo mogen wij bijvoorbeeld geen hogere eisen dan het bouwbesluit opleggen voor nieuwe gebouwen. En op het moment dat een instelling of bedrijf zoveel zonnepanelen heeft dat ze op de zonnigste dag van het jaar meer dan 100% van hun eigen energie op zouden leveren, dan zijn zij volgens de wet energieleverancier. Daar komen dan ontzettend veel administratieve kosten bij kijken.” Ook blijken er lokale regels te zijn die de inwoners soms in de weg zitten om duurzaam

maatregelen te nemen. “Er zijn inwoners die hebben geïnvesteerd in zonnepanelen, maar last hebben van de schaduw van twee gemeentebomen. Daarvoor kapt deze gemeente geen bomen. Er zitten natuurlijk allemaal goede redenen achter dit soort regels, maar ik word hier wel regelmatig op aangesproken. Dat zijn dan mensen die iets willen doen voor ons duurzaamheidsbeleid en tegelijkertijd door gemeentelijke regels belemmerd worden.”

“Dit gun ik iedereen”

Al met al hoopt wethouder Anne Brommersma dat De Bilt een voorbeeld zal zijn voor andere gemeenten. “Ik hoop dat ze inspiratie kunnen opdoen uit ons energieakkoord. Want het werkt echt heel goed; dit gun ik iedereen. Ik prijs me ontzettend gelukkig met het bestaan van onze energiecoöperatie, want zonder de kennis en energie van BENG! hadden wij dit met de beperkte ambtelijke formatie nooit voor elkaar gekregen.”

/

Op 11 november organiseerde Bureau de Helling de conferentie ‘Energietransitie voor gemeenten’. De goedbezochte conferentie leverde een reeks artikelen op waaronder 16 aanbevelingen voor de lokale energietransitie.

Zie: www.bureaudehelling.nl/energietransitie

"There are professions more harmful than industrial design, but only a few of them ... Today, industrial design has put murder on a mass-production basis. By designing criminally unsafe automobiles that kill or maim one million people around the world each year, by creating whole new species of permanent garbage, and by choosing materials and processes that pollute the air we breathe, designers have become a dangerous breed." (1971)

design for t

Design for the real world: human ecology and social change verscheen in 1972 en zou het meest gelezen boek over industrieel ontwerpen worden. Auteur Victor Papanek, geboren in Wenen (1928), vluchtte vlak voor WO2 naar Amerika en werd daar ontwerper. Eerst vanuit de heersende ideologie waarbij design, techniek en wetenschap de industrie vooruithielpen om Amerika via massaproductie tot welvaart te brengen (en daarna de rest van de wereld).

Toen Papanek voor Unesco en de WHO ging reizen (naar Alaska, de de *native Americans* in de zuidelijke staten en naar Bali), begon hij als docent en ontwerper nauw samen te werken met de lokale bevolking.

In de jaren zestig scherpte de studentenbeweging en het anti-kolonialisme zijn geest en pen. Design als marktstrategie, waarin status en de cult van het nieuwe centraal staan, is waardeloos en gevaarlijk voor de planeet en voor ons sociaal en psychisch welzijn. De waarde van ontwerpen ligt niet in 'unieke' consumentenproducten binnen het huidige kapitalisme, maar in het herontwerpen van systemen, gedacht vanuit menselijke basisbehoeftes en onderbelichte groepen.

Design for the real world maakte Papanek tot propagandist en boegbeeld van een nieuwe opvatting over design: ecologisch, cultureel, op de gemeenschap gericht.

Foto: 123rf.com

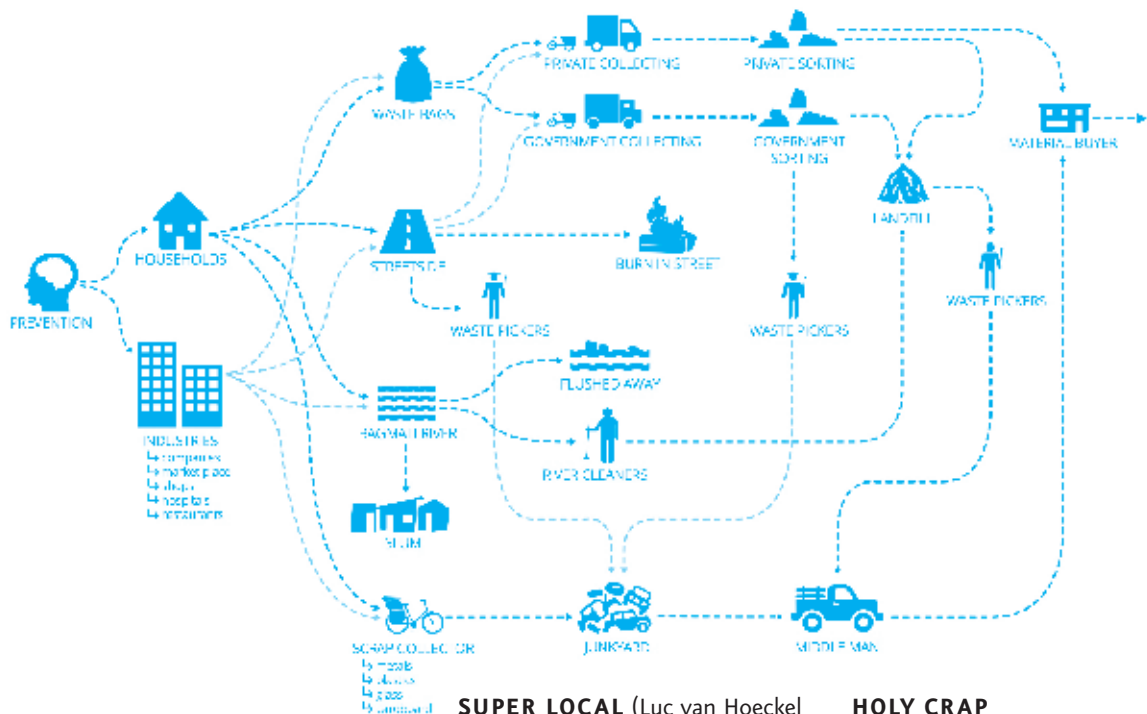
he real world

Vanaf de jaren tachtig zijn een aantal eigenzinnige ontwerpers sterren en merken geworden met een grote marktwaarde. Ook idealistische en kritische ontwerpers uit de huidige generatie ontkomen er niet aan om hun publiciteit goed te regelen. En ze omarmen tot op grote hoogte de digitalisering (het klassieke 'terug-naar-de-natuur' lijkt passé). Maar tegelijk werken veel jonge ontwerpers weer in de geest van Papanek: als bemiddelaar – *mediator* – in culturele en economische processen, waarin idealisme, activisme en pragmatiek samengaan.

Op de pagina's hierna en elders in de Helling enkele voorbeelden.

Spraakmakend werd Papanek's in Azië ontwikkelde Tin Can Radio, van metaalblikjes.

SUPER LOCAL (Luc van Hoeckel en Pim van Baarsen) is een designstudio die duurzame oplossingen bedenkt voor sociale en culturele problemen. Echte samenwerking met lokale gemeenschappen kan alleen door plaats en context goed te leren kennen. Met hun human-centered approach verrichten ze onderzoek en vinden oplossingen in het land zelf waarmee ook werkgelegenheid gecreëerd wordt.

HOLY CRAP

Kathmandu (Nepal) heeft een groot afvalprobleem. Slechts een fractie van het ingezameld afval wordt gerecycled, en veel wordt niet eens ingezameld. Ongeveer 60% van het recyclebare materiaal komt op de vuilnisbelt terecht, of in het oppervlaktewater, of wordt in de open lucht verbrand. Het gaat om ongescheiden afval waaruit het vaak onmogelijk is om fatsoenlijk herbruikbare materialen te winnen. Bewoners hebben weinig aan

de informele inzamelaars die op schaarse en ongeplande momenten aan huis komen. Afvalverwerkers slagen er zelf niet in om een degelijk inzamelsysteem op poten te zetten. Holy Crap stimuleert huishoudens hun afval bij de bron te sorteren. Deelnemende huishoudens en ontvangen maandelijks een set van drie gekleurde afvalzakken. Dankzij een uitleesbare chip in de bijgeleverde bak wordt per huishouden geregistreerd hoeveel afval is ingeleverd. Dit levert de bewoners

credits op, die besteed kunnen worden aan beltegoed, compost, duurzame goederen of korting bij aangesloten winkels.

CARE COLLECTION

Malawi kent nog geen echte productie-industrie. Bedrijven, instituten en ziekenhuizen zijn afhankelijk van dure import vanuit andere landen. Doordat de producten zo duur zijn, werken veel ziekenhuizen met vervallen materiaal of soms zelfs helemaal zonder. 'Professioneel' materiaal sluit soms weer niet aan op de plaatselijke noden. Moderne ziekenhuisbedden

kunnen alleen versteld worden als ze op het stroomnet zijn aangesloten, bijvoorbeeld. Super Local ontwierp in samenwerking met het lokale bedrijf Sakaramenta een complete collectie ziekenhuisproducten die 'werken' in Malawi. De collectie bestaat onder andere uit operatiekrukken, chirurgische tafels en trolleys, scheidingswanden, infuusstandaards, bedtafels en wasservice-trolleys. Alle producten

zijn vervaardigd met lokaal beschikbare materialen en technieken. Deze productiemethode verlaagt de kosten van de apparatuur waardoor ziekenhuizen in Malawi de kans hebben om hoogwaardige en betaalbare producten met garantie te kopen. De 'care collection' is nu volledig ontwikkeld en Sakaramenta heeft de eerste orders ontvangen. Ze zijn nu klaar om de productie te starten.

Hoogleraar sociologie en oud-Hellingredacteur Olav Velthuis schreef in *de Volkskant* over het vertrek van Beatrijs Ruf bij Het Stedelijk. Hij schetst de dubbele beweging van de afgelopen jaren: een terugtrekkende overheid en een kunstwereld waar private partijen steeds meer de dienst uitmaken: “Belangenverstrengeling is regel in de kunstwereld.”

Op de pagina's hierna een tweegesprek over de andere zijde van het kunstspectrum: de 'gewone' kunstenaars en hun rol in de stad.

Bijgaand beeld komt uit de kunst-satire *The Square* van filmregisseur Ruben Östlund. Hij toont hoe de carrière van museumconservator Christian Bang ineenstort, na een reeks van incidenten waarbij zijn progressieve kunst-idealen in de 'echte wereld' geen stand blijken te houden. Op de foto een performance tijdens het jaarlijkse sponsordiner, voordat deze geheel uit de hand loopt.

Recht op wortelen in de stad

De kijk op kunst is de laatste tien jaar veranderd: de speelruimte voor vrije kunsten is beperkt geworden. De kunsten en de 'creatieve industrie' vervullen een meer functionele rol. Kun je als kunstenaar nog wortel schieten en je voelsprietten over de stad laten gaan? Amsterdams duoraadslid Lene Grooten en kunstenaar Bart Stuart voeren een gesprek over de 'duurzaamheid' van het kunstbeleid.

Tweegesprek tussen **Lene Grooten** en **Bart Stuart**

Lene Grooten woont sinds 1999 in Amsterdam en werkt bij de Kunstenbond. Ze is duo-raadslid voor GroenLinks met als portefeuille zorg en jeugdzorg. Ze werkte eerst in het theater en werd daarvoor ook politiek actief.

Bart Stuart is beeldend kunstenaar. Hij woont sinds 1995 in de stad, heeft als thuisbasis de NDSM een voormalige scheepswerf in Noord en is voorzitter van het bestuur van kunstenaarsinitiatief W139 te Amsterdam.

We beginnen ons gesprek met de stelling dat de afgelopen tien jaar niet goed waren voor de ontwikkeling van de vrije kunsten. De verregaande bezuinigingen en de frame als 'linkse hobby' hebben culturele klimaat in het land niet bepaald goed gedaan.

Lene: "Mijn betrokkenheid bij kunsten begint vanuit mijn werk bij het theater, in het voormalige theater Bellevue aan het Leidseplein in hartje Amsterdam. Een fijne werkplek waar ik ook de veranderende stad van dichtbij mee heb gemaakt: het theater Bellevue transformeerde naar het huidige DeLaMar theater. Op een dag komt Joop van de Ende ons vertellen dat hij het theater had gekocht voor één euro. Medewerkers van Bellevue raken hun baan kwijt. Maar het is ook een mogelijkheid voor een nieuwe ontwikkeling: commerciële musicals en theater krijgen hierdoor een vaste plek midden in de stad. Dan komen in 2011 de bezuinigingen op cultuur van staatssecretaris Zijlstra (VVD) en de protestacties 'Mars der beschaving' en de 'Schreeuw voor cultuur'. Dat was precies het moment dat ik politiek actief werd.

Ik geloof zelf niet in alleen maar laten weten waar je *tegen* bent. Ik wil vooruit kijken en werken aan nieuw cultureel bewustzijn. De buitenwereld overtuigen dat er ruimte moet zijn en blijven voor de kunsten. Die ruimte komt niet vanzelf."

Bart: "De stad is nooit een gemakkelijke en comfortabele plek waar alles vanzelf gaat. Het is altijd een soort strijd tussen mensen, belangen, functies en ruimtegebruik. Druk op de stad is er altijd geweest, juist ook voor de ruimte van kwetsbare of niet-commerciële initiatieven. Denk hierbij ook aan de kraakbeweging waardoor veel culturele plekken zijn behouden in de stad zoals de Melkweg, Paradiso en OT301 in Amsterdam. Zij vormen vandaag de dag nog steeds een levendige (sub)cultuur."

Lene: "Hoe zie jij dat, was er dan vroeger meer activisme?"

Bart: "Ja, denk ik. Mensen hadden meer tijd en betrokkenheid om de stad mee te vormen en de urgentie werd sterker gevoeld. Kraken was een gezond tegengif voor speculatie en opdrijvende prijzen van vastgoed. Er blijft zo ruimte in de stad waar de stad zichzelf opnieuw uitvindt. Daar manifesteert zich betrokkenheid door actieve mensen bij en invloed op de ontwikkelingen van de stad. Daar dwingen kunstenaars en burgers invloed af om mee te bepalen wat belangrijk is. Waar gaan we naartoe? Wat voor stad willen we zijn?"

Vrijplaatsen

Wat is volgens ons een vrijplaats? We denken aan een niet door de overheid gereguleerde plek waar ook het zelf maken van regels bij

Je ziet nu dat er een soort 'verplicht engagement' wordt vastgelegd in het beleid

1

het proces hoort. Een plaats die collectiviteit en zelfwerkzaamheid centraal stelt. Ook kun je er volledig storten op experiment en in afzondering werken aan of in je eigen wereld. Vaak is het een werkplek gecombineerd met maatschappelijke culturele en publieke functies.

Bart: "Wat maakt een goede vrijplaats?"

Lene: "Een situatie van verbonden zijn met elkaar en met de omgeving; open staan voor de buurt en betrokken zijn bij de samenleving. Maar dat is natuurlijk geen toetsbare voorwaarde: Je kunt kunstenaars niet dwingen betrokken te zijn, dat ontstaat of groeit uit wederzijdse nieuwsgierigheid. Daar is tijd voor nodig. Je ziet nu dat er een soort 'verplicht engagement' wordt vastgelegd in het beleid; voorschriften die stellen dat er regelmatige basis interactie moet zijn. Volgens mij gaat dat inzichtelijk en meetbaar maken van die betrokkenheid over wantrouwen."

Bart: "Ik herken een zoektocht naar ruimte en tijd om samen te leven en te werken in en aan de stad. Veel mensen zijn ook gewoon druk met overleven, maar er moet tijd zijn om ook te ontspannen en je op je plek te voelen en goed om je heen te kijken. Mensen moeten kunnen wortelen in de ruimte en in de tijd."

Lene: "Nu heb je in Amsterdam een broedplaatsbeleid waar je als kunstenaar 5 + 5 jaar recht hebt op een werkplek; daarna moet je plaatsmaken voor een andere generatie. Je hebt dus een beperkt perspectief en korte tijd om te wortelen. Daarna moet je markt-

conform werken of stoppen. Wat moet je doen na die tijd? Ik ken zelf niemand die na tien jaar een eigen atelier kan kopen. Het cultuurbeleid focust ook op jonge 'hippe' mensen terwijl oudere kunstenaars het zelf uit moeten zoeken."

Schuren of troosten

Bart: "Wat is de meerwaarde van kunstenaars in de maatschappij en waarom zouden ze ook midden in de stad moeten wonen en werken?"

Lene: "Kunstenaars staan midden in de samenleving. Ze werken in hun atelier aan hun vrije werk maar kijken ook om zich heen: ze verhouden tot de stad en stellen vragen over de belangrijke kwesties. Vaak vormen kunstenaars een voorhoede en hebben ze goede voelsprietten voor dingen die spelen. Maar wat je afgelopen tien jaar ook ziet gebeuren is het instrumenteel inzetten van kunstenaars in achtergestelde gebieden. Door *place making* een opwaartse druk veroorzaken zodat er nieuwe mensen met grotere portemonnees de wijk in komen."

Bart: "Soms is dat vanuit het beleid heel instrumenteel, waar ik een wrange smaak aan overhoud. Een verwaarloosd gebied met goedkope ruimte waar je voor twee jaar wat kunstenaars de plek laat ontginnen. Dan wat publieke functies erbij en een hippe koffieplek. Nog even wachten en als het lukt gaan de huizenprijzen stijgen. Na die twee jaar komen er serieuze ondernemers die het stokje overnemen van de pioniers en de tussentijd is voorbij. Die instrumentele aanpak produceert een monocultuur en dat moet anders."

Lene: "De publieke ruimte in de stad kan ook een kans zijn om kunst in de samenleving te 'programmeren'. Op het Mercatorplein in Amsterdam-West was afgelopen zomer de fototentoonstelling *Urban Capture* met o.a. een Afrikaanse fotograaf, wat erg goed werkte. De betekenis van een kunstwerk in de context van zo'n stedelijke ruimte kan worden versterkt. Het kan schuren of juist troosten. Als het goed gaat ontstaan er verbindingen tussen kunst en samenleving die verder gaan dan alleen het moment van tentoonstellen. Buurtbewoners die niet uit zichzelf een museum binnenwandelen worden in hun buitenruimte geconfronteerd met kunst. Daarom heb ik in de gemeenteraad voorgesteld dat Amsterdam een stadscurator aanstelt: een beschermheer of -dame die zich ontfenmt over kunst in de publieke ruimte. We hebben als samenleving vaak veel geïnvesteerd in publieke kunstwerken. Wat gebeurt er met die kunstwerken als ze er 30 jaar staan, of bijvoorbeeld moeten wijken voor een nieuw gebouw? De stadscurator draagt bij aan het bewustzijn over kunst in de stad en kan met gevraagde of ongevraagde adviezen de waarde van deze kunst benadrukken of verdedigen. De stad is ook een collectie publieke kunstwerken, die we moeten koesteren maar ook actualiseren. Er staat bijvoorbeeld een 12 meter hoge Keith Haring uit 1986 op de gevel van het Foodcentre. Op dit moment zit deze graffiti nog verstoppt achter gevelplaten. Wat gaan we ermee doen? Je kunt de werken opnieuw laten opleven en het beheer mede laten vormgeven door

Als het goed gaat ontstaan er verbindingen tussen kunst en samenleving die verder gaan dan alleen het moment van tentoonstellen

/

de buurt. Daarmee kun je betrokkenheid creëren. In Rotterdam maken ze er serieus werk van: zij hebben een stadscurator met ruime ondersteuning, samen 4 fte.”

Trend versus experiment

Bart: “Je ziet in het beleid van afgelopen jaren allerlei termen ontwikkeld worden, zoals kunsteducatie, diversiteit of sociale innovatie. Die trends waaien ook weer voorbij. Niet iedereen kan dat, educatie. Dat moeten we ook niet vragen aan alle kunstenaars.”

Lene: “En hoe verbeteren we de inkomenspositie van de beeldend kunstenaar? We geven in Amsterdam honderd miljoen uit aan kunst per jaar. Het cliché doemt op dat de catering, de feestverlichting op de opening, de dj, het tentenverhuur bedrijf en de schoonmakers allemaal langskomen, kortom: iedereen wordt betaald. Maar wie maakt het werk? Hoe wordt de inhoud beter gewaardeerd? De kunstenaar moet ook betaald worden.”

Bart: “Ja, dat is nog altijd niet vanzelfsprekend.”

Lene: “Hoe verdient een kunstenaar dan zijn geld? Hoe verdien jij je geld, Bart?”

Bart: “Ik heb een goedlopende kunstpraktijk met tentoonstellingen en opdrachten. Ook word ik ondersteund door het Mondriaan Fonds, maar ik verdien mijn inkomen vooral met lassen. Het blijft investeren en een lange adem hebben.”

Lene: “Als je wat meer uitzoomt dan zie je dat grote internationale kunstbeurzen steeds meer de plek zijn geworden van verkoop. Art Basel, Fiac, de Frieze, daar zit het geld. Galeriestad in de stad nemen in

aantallen af en bedienen een lager segment. Die zijn meer verschoven naar de marge en verhandelen de goedkopere kunst. Ook verschuiven begrippen: een kunstenaar werd onderdeel van een ‘creatieve industrie’. Het aantal kunstenaars is flink afgenomen – er zijn landelijk ongeveer 15.000 kunstenaars – maar er zijn 250.000 ‘creatieven’. In hoeverre moet je voor die 250.000 mensen betaalbare kantoorruimte realiseren?”

Bart: “En er zijn ondertussen nog meer begrippen van betekenis verschoven. Ik ben zelf opgeleid als beeldend kunstenaar op de academie St. Joost te Breda. Er was in de jaren negentig een vrije afdeling Sculptuur/Monumentaal. Op de kunstacademie is de autonome afdeling inmiddels verdwenen. Autonoom is nu meer een smaak geworden. Dat laat echt een mentaliteitsverandering zien, denk ik.”

Lene: “Bij de selectie van veel dingen gaat het inmiddels over een soort marktwerking. Sterk maken wat al sterk is. Topplekken moeten nog meer top zijn.”

Bart: “Dat vind ik het mooie van een culturele vrijplaats: de lage drempel. In principe zijn het plekken die open staan voor iedereen. Ook voor het experiment. Ik denk ook aan het ADM-terrein dat dreigt te verdwijnen. Je ontruimt niet alleen een terrein maar ook een alternatieve manier van leven. Ook vitale experimenteerruimte verdwijnt hiermee.”

Lene: “Ja, dat is belangrijk: ruimte voor experiment en subcultuur moet er zijn. Ateliers hebben wel een inkomenstoets zodat er enige controle is. Voor de rest

moeten we er op vertrouwen dat de lage drempel en het experimenteren de kunsten en de stad ook verder helpen. Nu gaat het erg over de uitstraling van succes en het bevestigen wat zich al bewezen heeft.”

Bart: “Tot slot, Lene: wat moeten steden de komende vier jaar doen?”

Lene: “Op de vrije kunsten wordt nu gestuurd vanuit een zeker wantrouwen. Wat we nodig hebben is om de kunsten opnieuw te waarderen en te benaderen vanuit vertrouwen. We moeten de beschikbare publieke middelen zo goed mogelijk verdelen, maar ook ruimte laten en vertrouwen geven dat mensen er goed mee omspringen. Ik ben op zoek naar nieuwe vormen van collectiviteit om burgers en kunstenaars bij de stad te betrekken. Niet alleen het dagelijks beheer maar ook meer te zeggen krijgen over bijvoorbeeld ballotage en programma. Het verduurzamen van gemeentelijk vastgoed waarin ateliers en culturele instellingen zitten. Mensen en specifiek kunstenaars het gevoel geven dat ze onlosmakelijk bij de stad horen en niet de garnering zijn. Dat kunstenaars serieus kunnen wortelen ook al hebben ze een laag inkomen. Maar ook werken in multidisciplinaire teams waarbij kunstenaars meedenken en werken aan de ontwikkeling van de toekomstige stad. Zoals ik al eerder stelde zijn het de voelsprietten in de samenleving. In de verdere ontwikkelingen van de stad moet er meer ruimte komen voor vertrouwen en verbeelding. Daar moeten we nu in investeren!”

/

babystapjes naar een **basisinkomen**

60

In zeven Nederlandse steden gaan experimenten van start gegaan met 'lichte vormen' van het basisinkomen. Voorstanders zijn teleurgesteld door de beperkingen die zijn opgeworpen door het ministerie van Sociale Zaken. Eén gemeente besloot om die beperkingen deels naast zich neer te leggen: Amsterdam vaart, zoals wel vaker, haar eigen koers. In gesprek met drie voortrekkers.

Door **Socrates Schouten**

Nooit meer sappelen om geld, nooit meer *lousy* baantjes accepteren, en vrije keuze om je naar eigen inzicht te ontplooien. Dat zijn slechts een paar van de voordelen die voorstanders aan het basisinkomen toedichten. Vaak voorgesteld als een onvoorwaardelijk, maandelijks inkomen van zeker duizend euro voor meerderjarige burgers, is het basisinkomen een zeer prikkelend idee dat de laatste jaren weer flink wordt bediscussieerd. Zeker ook in Nederland; het land van vrije denkers, maar ook van het calvinisme én van de 'eigen verantwoordelijkheid'. In Nederland zal de komende drie jaar worden geëxperimenteerd, maar wel onder de zeer sterk ingeperkte voorwaarden die van het polderland verwacht kunnen worden.

Het zijn dan ook niet feitelijk experimenten met het basisinkomen die gaan plaatsvinden. Alleen de bijstand wordt – zeer behoedzaam – versoepeld. De 'Participatiewet' regelt sinds 2015 de toegang tot inkomenssteun als iemand (tijdelijk) niet bij machte is om via betaald werk in zijn of haar levensonderhoud te voorzien. Deze wet is geformuleerd vanuit de grondhouding dat iedereen die het ook maar een beetje kan, "algemeen geaccepteerde arbeid" dient te verrichten. Bijstandsgerechtigden dienen actief te solliciteren op vacatures en krijgen geregeld ook een 'tegenprestatie' opgelegd: eenvoudig werk of vrijwilligerswerk dat ze voor circa een dag per week moeten uitvoeren. Want "werk biedt de beste sociale zekerheid," aldus het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

Binnen die Participatiewet gaan nu enkele gemeentelijke experimenten van start: gecontroleerde experimenten waarbij sommige voorwaarden voor de inkomenssteun worden versoepeld. De deelnemende steden formuleren twee à drie 'behandelingen' met verschillende vrijheidsgraden. Bijstandsgerechtigden melden zich zelf aan voor het experiment en worden willekeurig over de groepen verdeeld.

Het gaat om zes gemeentelijke experimenten die in samenspraak met het ministerie van sociale zaken zijn opgezet en “als het ware door de flessenhals zijn gekropen,” zegt Sjr Hoeijmakers, onafhankelijk activist en lobbyist voor experimenten met het basisinkomen. De eerste drie startten in oktober in Tilburg (‘Vertrouwensexperiment’), Wageningen (‘Vertrouwen Werkt’) en Deventer (‘Onderzoek bijstand’). Eind oktober sloot de inschrijving voor het gezamenlijke experiment dat de gemeenten Groningen en Ten Boer uitvoeren (‘Bijstand op maat’) en begin december is Nijmegen (‘Proef met bijstand’) gestart. Het Utrechtse experiment ‘Weten wat werkt’ is op het moment van schrijven nog niet door de gemeenteraad, maar zal het vermoedelijk wel halen.

Teleurstellend resultaat. Maar: resultaat

“Er is misschien door wel veertig gemeenten overwogen om hier iets mee te doen, vaak door een wethouder of raadslid die het inbracht,” vertelt Hoeijmakers. “Op een gegeven moment waren er zeker twintig gemeenten serieus mee bezig. Er zijn er onderweg flink wat afgehaakt omdat het te lang duurde of omdat ze niet tevreden waren met de ruimte die geboden werd. De Algemene Maatregel van Bestuur die de experimenten regelt is uiteindelijk vrij teleurstellend, kan ik wel zeggen.”

April Ranshuijsen, lijsttrekker voor de GroenLinks-fractie in Nijmegen, was hier vanaf het begin bij betrokken. “Het is voor mij een draak van een traject geweest. Dat we toch nog zijn uitgekomen waar we nu zijn vind ik in dat opzicht een wonder. Het is winst dat we nu kunnen beginnen en variaties op het bijstandsregime kunnen uitproberen. Maar als je kijkt naar wat oorspronkelijk het idee was, dan is er wel heel weinig van overgebleven.”

Eén van de zaken die ogenschijnlijk voor de poorten van de hel zijn weggesleept, is het potentieel aan-

tal deelnemende steden. De regering had dat aantal op een gegeven moment beperkt tot vier. Nijmegen, één van de initiatiefnemers, viel onderweg “wegens een heel bureaucratisch, technisch iets” uit de boot. Dankzij een motie van GroenLinks-Kamerlid Linda Voortman is het maximum aantal deelnemende gemeenten verruimd tot 25 en draait Nijmegen weer mee.

Veel andere variabelen zijn stevig beknot. De experimenten mogen maar twee jaar duren binnen een algemene looptijd van de nationale regeling van drie jaar. De groep wiens sollicitatieplicht vervalt moet wel blijf geven van inspanning om aan werk te komen, anders moet de deelnemer uit de experimentgroep worden gezet. De groep die naast de bijstandsuitkering geld mag bijverdienen mag dat maar voor 199 euro per maand. En de regering stelt de aanvullende verplichting van een groep deelnemers die juist *intensievere* begeleiding krijgt bij sollicitatie en het vinden van werk.

Hoeijmakers: “Al dat soort dingen zijn toegevoegd door het ministerie, niet door de gemeenten zelf. Ze zijn heel duidelijk *politiek* ingevoegd. Een meerderheid in de Tweede Kamer gaf aan dat ze ambitieuze experimenten wilde, maar het kabinet – met name VVD – was er niet van gecharmeerd en heeft tegendruk geleverd.” April Ranshuijsen uit Nijmegen voegt toe: “Heel teleurstellend. Je kan gewoon niet echt experimenteren met de dingen waarmee je zou willen experimenteren.”

De ‘basisinkomen’-framing: (on)handig?

Sjr Hoeijmakers gaf in de afgelopen drie jaar advies aan gemeenten en speelde oliemannetje tussen onderzoekers, lokale politici en landelijke partijen. Opvallend is dat sommige betrokken politici enthousiast met het woord ‘basisinkomen’ rondstrooien, terwijl anderen het liever over een ‘vertrouwensexperiment’

Sjr Hoeijmakers: We moeten toegeven dat we niet weten welke vormen van basisinkomen goed gaan werken en welke minder goed of zelfs averechts

of over een 'regelluwe bijstand' hebben. De recente internationale aandacht voor het basisinkomen heeft de discussie zeker bezielde, stelt Hoeijmakers, maar het schrikt anderen juist weer af. Zeker het boek *Gratis geld voor iedereen* (in het Engels vertaald naar *Utopia for Realists*) van Rutger Bregman draagt bij aan een levendige Nederlandse discussie. "Dat was wel een risicovolle *framing*. Als ik nu een keer in de media aan het woord kom, wordt het item regelmatig aangekleed met beelden waarin mensen dansen in een regen van gratis geld." Het maakte Bregman wel effectief als popularisator van het basisinkomen, ook toenemend buiten Nederland. Zijn twee TED-talks zijn inmiddels samen een half miljoen keer bekeken.

Hoeijmakers is niet per se voor of tegen een basisinkomen – wat is dat eigenlijk precies? – maar eerst en vooral een sterk voorstander van experimenten. "Ik probeer de zwartwitdiscussie uit de weg te gaan. Er is niet één basisinkomen, er circuleren allerlei ideeën. We moeten toegeven dat we niet weten welke vormen van basisinkomen goed gaan werken en welke minder goed of zelfs averechts. Polarisatie van voor of tegen zorgt dat we niet verder komen. Via experimenten krijg je heel veel mensen bij elkaar. Nu al blijken de zelfverklaarde tegenstanders helemaal niet zo onwrikbaar tegen voorstellen die aan een basisinkomen verwant zijn, en zijn voorstanders ook bereid om over de nuances te praten."

Wie voor en wie tegen is, is niet op voorhand duidelijk. De PvdA is bijvoorbeeld in Nijmegen fel tegenstander, maar in Leeuwarden stevig voor. GroenLinks was vaak initiatiefnemer, maar soms weer voorzichtiger, zoals in Wageningen. De sociaal-liberalen van D66 lopen met GroenLinks in de pas. Soms komt het initiatief van het CDA, zoals in Tilburg. Maar over het algemeen zijn het links-progressieve partijen die de kar trekken. Terwijl de VVD juist het vaakste tegen is, met overigens de lokale uitzonderingen. Dat heeft

te maken met het Nederlandse basisinkomendebat, denkt Hoeijmakers. "Het *frame* in Finland is heel anders: daar slaan ze een zakelijke toon aan over een transparanter, doeltreffender, meer motiverend systeem om aan het werk te gaan. In Finland zijn het meer de centropartijen die er iets mee doen."

Ik vraag Rutger Groot Wassink, fractievoorzitter van GroenLinks Amsterdam en één van de initiatiefnemers van de experimenten, naar zijn politieke strategie. "Tja, zakelijk, transparant, doeltreffend, efficiënt... Dat zijn argumenten om VVD'ers mee over te halen. Ik hou wel van het schermen met het basisinkomen. Heel veel mensen raken er enorm door geprovoceerd, VVD'ers vinden het echt afschuwelijk. Ik zoek graag dat soort conflicten op; ik ben hierin wel van de polarisatie. Binnen GroenLinks is het al ingewikkeld genoeg om steun te krijgen voor een radicale sociaal-economische agenda, hoe lang we er ook al aan trekken."

'Gij zult werken'

De experimenten binnen het kader van de Participatiewet zijn voor Groot Wassink een middel om de "knellende band tussen arbeid en inkomen" te verminderen. "Nederland heeft een heel erg calvinistisch arbeidsethos: je hebt de plicht om te werken. Betaald werk is zaligmakend in de samenleving. Ik ben voorstander van het idee van de ontspannen samenleving: de band tussen arbeid en inkomen moet losser worden gemaakt. Mantelzorg, zorg voor kinderen, vrijwilligerswerk: allemaal komen ze nu in het geding omdat het alleen maar over betaald werk gaat. Daar moeten we echt vanaf."

Rutger Groot Wassink staat hiermee lijnrecht tegenover Maarten Struijvenberg, die in Rotterdam wethouder Werkgelegenheid en Economie is. In Rotterdam is het opleggen van een 'tegenprestatie' voor het ontvangen van bijstand sinds 2015 staand beleid. Tv-programma *De Monitor* maakte een gang rond Rotterdammers die hun baan verloren en door de gemeente de straat op worden gestuurd om papier te prikken. Struijvenberg: "Als je vanuit de bijstand komt is iedere baan een goede baan. ... Het is [goed] voor mensen om te beseffen dat elke baan een goede baan is nu je in de bijstand zit. En voor dat besef werkt ook dat papier prikken wel goed."

Rutger Groot Wassink: Wat de staatssecretaris voor ons kan doen is een rechtszaak tegen ons aanspannen of een bestuurlijke boete uitdelen

/

De tegenprestatie is een element van de Participatiewet waar heel veel gemeenten volgens Hoeijmakers "niet blij mee zijn." Veel gemeenten zien er geen enkel heil in om hun bijstandsgerechtigden verplicht een paar uur per week aan het werk te zetten. Maar gemeenten hebben een grote vrijheid om die tegenprestatie al dan niet in te zetten. "De tegenprestatie speelde eigenlijk geen grote rol in de discussie over basisinkomen-achtige experimenten. Totdat het een politiek en vooral symbolisch *issue* werd. Een gemeente die de tegenprestatie niet opneemt in de verordening mag niet meedoen. Het is allemaal wat vaag: het college moet het in het beleid opnemen, maar kan kiezen om de plicht niet op te leggen. Maar je moet het als *tool* in je *toolbox* hebben." Rutger Groot Wassink: "Staatssecretaris Klijnsma heeft ons opgedragen de tegenprestatie in onze verordening op te nemen. Dat weigeren wij. Een meerderheid van de gemeenteraad gelooft niet in de tegenprestatie. En het is vrij onzinnig om een verordening aan te passen en het dan vervolgens niet uit te voeren." Ook de verantwoordelijk wethouder Arjen Vliegthart (SP) is verbolgen over de houding van de staatssecretaris. In *NRC Handelsblad* liet hij weten: "De staatssecretaris kan de boom in. Wij gaan het experiment beginnen."

Het Amsterdamse experiment, dat in februari van start gaat, stelt geen voorwaarden zoals een inspanningsverplichting om aan het werk te komen: er komt geen tegensprestatie in de verordening te staan, noch een groep met geïntensiveerde begeleiding. Groot Wassink: "Wij vinden dat de wet die ruimte biedt. Wat de staatssecretaris voor ons kan doen is een rechtszaak tegen ons aanspannen of een bestuurlijke boete uitdelen."

Hebben deze experimenten eigenlijk wel zin?

Maar hebben de experimenten met de bijstand wel zeggingskracht over het basisinkomen? Sjur Hoeijmakers: "Experimenten zijn beperkt, maar niet nutteloos. Je hebt wel politieke wil nodig en een goed team onderzoekers en ambtelijke ondersteuning. Daarom is het zo jammer dat de Nederlandse regeling zo defensief is opgezet. In andere landen heb je fantastische experimenten die helemaal goed zijn bedacht: goede onderzoeksopzet, genoeg capaciteit, de neuzen dezelfde kant op. Er is veel spreiding in ideeën en opzet-

ten zodat verschillende benaderingen worden uitgeprobeerd. Naast Finland heb je de Canadese deelstaat Ontario. Zij schrijven nu mensen in voor een experiment dat veel breder is en fijner kijkt, met een soort negatieve inkomstenbelasting. Dat treft niet alleen mensen zonder werk maar ook werkenden met lage inkomens. Onderzoekers zullen kijken naar gezondheid, naar welzijn, naar hoe mensen er sociaal mee omgaan. En in de westelijke VS kwam een initiatief uit Silicon Valley. Het idee daar is om duizend mensen in twee Staten voor 3-5 jaar 1000 dollar per maand te geven, uit echte alle rangen en standen. En in veel regio's in Europa broeit het nu ook."

April Ranshuijsen, lijsttrekker voor GroenLinks in Nijmegen, zal tijdens de aanstaande verkiezingscampagne het basisinkomen zeker blijven benoemen als inspiratiebron voor het gemeentelijk sociaal beleid. "Maar niet dogmatisch. Ik denk dat we niet de illusie moeten hebben dat we een basisinkomen lokaal kunnen invoeren. Volgens mij moeten we kijken naar het doel, dat is belangrijker dan het middel. Het doel is wat mij betreft dat we mensen die in de bijstand zitten of andere ondersteuning nodig hebben gelijkwaardig en stimulerend bejegenen. We werken nu heel erg op basis van verplichtingen en sancties. Ik ga liever uit van vertrouwen en wederkerigheid. We hebben in ons verkiezingsprogramma opgenomen dat er meerdere experimenten komen op het gebied van werk en inkomen. Je kan intensiever inzetten op bijscholing, de begeleiding passender maken, proefprojecten doen met maatschappelijke investeerders, enzovoorts. Ik zeg niet dat dat de ultieme oplossing is, maar het gaat mij erom dat we dingen willen uitproberen en er het beste uit willen halen."

/

DE TERUGKEER VAN DE TECHNO

Anno 2017 heerst een brede politieke consensus dat technologische innovatie gestimuleerd dient te worden, maar over wat die innovatie vervolgens met de samenleving doet, of kan doen, blijft het overwegend stil. Technologische innovaties dienen niet automatisch linkse kernwaarden als gelijkheid, zelfbeschikking en het delen van macht – integendeel. Het wordt tijd dat GroenLinks een pro-actieve politieke agenda voor technologische innovatie formuleert. Wat kunnen de uitgangspunten voor zo'n politieke agenda zijn?

door **Martijntje Smits**

Wie herinnert zich niet de clash tussen minister Varoufakis en de Eurogroep in februari 2015? Nadat de Grieken massaal hadden gestemd tegen het door Europa opgelegde bezuinigingsbeleid, deed de Griekse regering aan de Eurogroep een voorstel voor een andere, meer Keynesiaanse systematiek voor de begroting. Een gesprek daarover bleek onmogelijk; de Europese ministers vonden dat onnodig omdat er in hun optiek hooguit een verschil van inzicht over technische kwesties was. Varoufakis stelde dat de Eurogroep zo een ideologisch gekleurde keuze verkocht als een 'pragmatische afweging'. De Eurogroep ontweek een politiek richtingendebat over een sociale en rechtvaardige overeenkomst tussen Griekenland en Europa.

Besluiten over economische wetten zijn natuurlijk nooit louter technische kwesties. Het zijn steeds ook normatieve, waardegeladen vraagstukken, bijvoorbeeld over wat een rechtvaardige verdeling van de middelen zou zijn en welke ruimte (markt)partijen daarin moeten krijgen. Kwesties waarover burgers verschillende visies hebben en waarover in een democratie een levendige ideeënstrijd en belangenstrijd gevoerd hoort te worden. Kwesties die dus niet alleen aan experts en 'technocraten' kunnen worden overgelaten.

Als het over economie gaat, zijn we nog wel in staat om de ideologie te ontwaren achter het 'pragmatisme' van de Eurogroep. Anders ligt dit bij technologie; daar blijkt het veel lastiger om in te zien dat ook de koers van technische ontwikkeling geen technische kwestie is, maar antwoord op een politieke vraag. Namelijk: wat is goed voor de gemeenschap? Wat is goed leven, goed zorgen, goed werken, goed opvoeden, een goede verdeling van de macht?

Van smartphone tot levensvorm

Dat dit zo lastig is, komt door een hardnekkige

LOGIEPOLITIEK

traditie waarin we technologie als dienstmaagd van de economie zien. We gaan er collectief vanuit dat technologieën louter neutrale hulpmiddelen zijn waaraan we in het gebruik onze wil opleggen en die verder geen invloed hebben op onze sociale en morele orde. Deze cultureel diep verankerde ‘instrumentele’ opvatting van technologie is op zich begrijpelijk, want ze ligt dicht bij eenieders alledaagse ervaring. We kunnen kiezen hoe we de apparaten om ons heen gebruiken – ‘de knop kan uit’. Maar als het gaat over technologie in het groot, gaat dit idee niet op. Dan zijn apparaten en systemen niet alleen handige hulpmiddelen bij onze activiteiten, maar transformeren ze die activiteiten en de betekenis ervan. De introductie van robotica op de werkvloer bijvoorbeeld verhoogt niet alleen de productiviteit, maar verandert ook wat we met ‘werk’ bedoelen in die context. Nieuwe medische technologie verandert niet alleen de dokterspraktijk, maar ook ideeën over het verschil tussen ziek en gezond, en wat goede zorg is.

Hoe diep technologie ongezien ingrijpt op maatschappelijke praktijken en machtsverhoudingen is te zien aan de smartphone. Leek de smartphone aanvankelijk een interessant speeltje dat simpelweg de mogelijkheden van de mobiele telefoon vergrootte, nu ervaren veel mensen deze mobiele computer als een onmisbare levensgezel in vrijwel alle alledaagse

praktijken. Hoe kun je nog zonder smartphone communiceren, je legitimeren, werken, daten, bankieren, winkelen, reizen, de weg vinden, uitgaan, et cetera? Hoe kun je als vluchteling zonder smartphone een veilig land bereiken? Zo onmisbaar is de smartphone geworden dat het ministerie van Sociale Zaken en de gemeente Den Haag in augustus 2017 aan duizenden brugklassers uit minder welgestelde gezinnen smartphones uitreikten, omdat ze anders “uitgesloten zouden zijn van de digitale samenleving”, aldus voormalig staatsecretaris Klijnsma.

De smartphone is dus allang geen handig apparaat meer dat we kunnen gebruiken of niet – het maatschappelijk systeem is sluipenderwijs afhankelijk van smartphones geworden. Die afhankelijkheid gaat gepaard met symptomen die door niemand zo bedoeld zijn. Zo is het voor bedrijven een peulenschil om ongevraagd ‘big data’ over gebruikers te verzamelen en te combineren. Smartphones trekken voortdurend onze aandacht, waardoor we minder concentratie hebben op de weg of in de klas. De smartphone wordt geproduceerd onder erbarmelijke werkomstandigheden en we hebben er een groot afvalvraagstuk bij. En in een tijdsbestek van slechts tien jaar – de eerste iPhone kwam eind 2007 op de markt in de VS – heeft ze grote macht in handen gelegd van slechts een handvol spelers: Alphabet (Google), Apple, Facebook en

Martijntje Smits was met haar lezing over technologie een van de sprekers op het jubileumsymposium van de Helling. Zie ook p. 69.

De smartphone is dus allang geen handig apparaat meer dat we kunnen gebruiken of niet

/

Amazon. Enzovoort: we dachten een handig apparaat te hebben, maar we kregen er een hele nieuwe wereld vol nieuwe gebruiken, ongemakken en gevaren bij.

De nieuwe smartphonewereld lijkt de onbedoelde, ongeplande uitkomst van vele kleine beslissingen door bedrijven en consumenten. Vrijwel niemand heeft bij aanvang gevraagd: Van wie zijn de data? Wie mag hieraan verdienen? Wat is de waarde van privacy? Is het goed voor de jeugd om steeds afgeleid te worden? Wat doen deze systemen met onze gezondheid en het energieverbruik? Wie beheert de systemen en de data? Hoe kan de smartphone bijdragen aan onze gezamenlijke vrijheid, autonomie en levensgeluk?

Ideologische leegte

De smartphone staat niet op zich. Van stoommachine tot cyborg: technologische ontwikkelingen vormen onmiskenbaar een drijvende en majeure kracht bij de inrichting van de samenleving. Keer op keer transformeert nieuwe technologie sociale rollen en praktijken, onderlinge relaties en machtsverhoudingen, maatschappelijke normen en zelfbeelden, ideeën over plaats en tijd. Technologie schept nieuwe levensvormen. Techniek is dus veel meer dan een instrument: het is een politieke macht van jewelste.

Wanneer een maatschappelijk fenomeen zo'n enorme invloed heeft, zou je verwachten dat er daarover een levendige ideeënstrijd, publieke meningsvorming en besluitvorming plaatsvindt. Een gesprek over hoe robotica en biotechnologie een rol kunnen spelen bij het bevorderen van de waarden van de samenleving. Een debat, kortom, over de vraag van wie de technologie is, wie erover mag besluiten, wie er beter van moet worden.

Dit debat ontbreekt nu binnen Nederlandse politieke partijen. Van links tot rechts zwijgen partijen plechtig over de vraag wat de richting moet zijn van technologische innovatie. Zelfs GroenLinks, wiens voorlopers in de jaren 70 en 80 nog pleitten voor alternatieve technologie-scenario's en democratisering van technologieontwikkeling, laat weinig van zich horen. Het verkiezingsprogramma van 2017 wijdde drie expliciete zinnen over technologie en innovatie en die zinnen gaan niet over de maatschappelijke rol van technologie.

In politieke kringen wordt vaak over technologi-

sche innovatie gesproken alsof een onvermijdelijke natuurkracht op ons afkomt ("de robots gaan ons werk overnemen"). Vanuit deze optiek vragen politici zich hooguit af hoe de vloedgolf kan worden opgevangen: 'Hoe gaan we het onderwijs aanpassen? Hoe gaan we de gevolgen voor de arbeidsmarkt verzachten?' Politiek verschillende denkrichtingen blijven buiten zicht, overschaduwd door een brede consensus dat innovatie gestimuleerd moet worden om de welvaart te stuwten. Over wat die innovatie vervolgens met de samenleving mag doen, of kan doen, blijft het overwegend stil. In het techniekdebat heerst een 'ideologische leegte', schijft innovatiedenker Rinie van Est (2012).

Toen was technologiebeleid heel gewoon

Wie een paar decennia terugbladert, stuit nog op enige ideeënstrijd over technologie. Partijen en wetenschappelijke bureaus formuleerden visies op technologiebeleid vanuit hun eigen politieke overtuigingen. Zo schreven partijideologen als Balkenende en Fortuyn in de jaren tachtig nog aardig serieuze teksten over technologiepolitiek voor hun partij. Toch constateert de cultuursocioloog en toekomstdenker Michiel Schwarz in 1988 in de eerste jaargang van *de Helling* een 'depolitiseren' van het technologiebeleid. Ondanks de verschillende oriëntaties beschouwen alle politieke partijen technologie als een apolitiek instrument in dienst van maatschappelijke of economische doelstellingen.

Schwarz ziet eind jaren tachtig twee hoofdstromen in het technologiebeleid. De meest dominante benadering wil innovatie stimuleren via het bedrijfsleven – de denklijn vertegenwoordigd door de liberalen. De tweede, meer perifere benadering wil sturen op vooraf gestelde maatschappelijke doelen, zoals werkgelegenheid en milieu – een lijn die politieke massa kreeg onder het kabinet Den Uyl maar die in de jaren tachtig weer naar de marge verdween. Beide visies veronderstellen dat techniek en cultuur aparte domeinen zijn. Daardoor, betoogt Schwarz, komen ook in linkse kringen de nodige fundamentele vragen niet aan de orde. In plaats van de vraag 'wie wint de internationale technologiewedstrijd', moeten politici vragen: 'Wie bepalen de spelregels en kunnen wij ons eigen spel spelen?' Het alternatief van Schwarz is de weg van 'herpolitiseren': het moet weer expliciet over

normatieve doelen gaan, niet alleen over de middelen. Zo wil Schwarz “greep krijgen op de onherroepelijke betrokkenheid van iedereen bij technologie” door “speelruimte te creëren met institutionele vernieuwing en met overlegstructuren waarbij veel meer deelnemers worden betrokken” – hij doelt hier vermoedelijk op democratisering van de besluitvorming.

Zijn betoog klinkt dertig jaar later nog verrassend actueel. “Wij leven en denken technologie – dat is de realiteit van de ‘technologische cultuur,’” schrijft Schwarz in 1988. “En men zou verwachten dat het politieke denken daarop aansluit.” De ‘technologische cultuur’ is de term die Schwarz introduceerde in het Nederlandse debat, met een gelijknamig boek en een serie debatten in De Balie (Schwarz en Reinsma 1989). Maar, stelt Schwarz vast: “maatschappelijke keuzes worden nu verhaald op de markt. Daardoor is de vraag wie er nog greep heeft op de technologische wereld die zo ontstaat.”

In het ‘no-nonsense’ tijdperk van de jaren negentig werden de keuzes voor technologie steeds ondubbelzinniger aan producenten en consumenten overgelaten. In weerwil van Schwarz’ oproep zet de depolitisering van het technologiebeleid door. Toch is Schwarz niet pessimistisch als ik hem bijna 30 jaar later interview: “de culturele waarden in de samenleving zijn sterk verschoven” zegt hij nu. “In vergelijking tot 1988 zijn mensen meer belang gaan hechten aan wederkerigheid, zelforganisatie en samenwerken. Zij willen meer vanuit lokale, gemeenschappelijke en ecologische waarden ontwerpen en streven zo naar nieuwe vormen van samenleven. Een groot verschil met de tegencultuur van de jaren zeventig: daarin moest eerst het systeem om.” Schwarz streeft nog steeds politisering na, maar dat hoeft niet per se via partijpolitiek. Hij legt de nadruk op lokale praktijken, vanuit de stad en de buurt, waarin bewoners en betrokkenen keuzes maken en zo meerwaarde geven aan de gemeenschap.

Schwarz vervolgt: “In 1988 nam ik technologie als vertrekpunt, vanuit de vraag: wat gaan we met deze nieuwe technologie doen? Ik ging nog niet *all the way*, doorredenerend op de implicaties van de intrinsieke verwevenheid van techniek en cultuur. Nu denk ik dat je vanuit lokale praktijken moet ontwerpen en

vanuit de normatieve vragen over wat goed zou zijn op deze plek. Je moet dus niet vanuit technologische innovatie denken, maar vanuit sociale innovatie.” Schwarz doopte dit het ‘sustainisme’, als volgende fase na of naast het modernisme (Schwarz 2010). Dit perspectief betekent dat je niet meer vraagt: hoe gaan we de ‘gegeven’ robotica of biotechnologie inbedden in de samenleving, maar bijvoorbeeld: wat betekent goed werk of goede zorg, hier op deze plek, en wat kan robottechnologie daaraan toevoegen? Het alternatief van Schwarz komt dicht in de buurt van het perspectief van de ‘commons’, het gemeengoed. In de commons-logica moet innovatie steeds (zo direct mogelijk) waarde toevoegen aan gemeenschap, en niet (eerst) waarde onttrekken met de belofte die later weer toe te voegen, zoals dat in de marktlogica gebeurt (Bollier 2008).

Een linkse technologie-agenda

Schwarz’ kernboodschap uit 1988 kunnen we dertig jaar later nog onverkort ter harte nemen: wanneer technologie niet alleen een instrument is en onze vrijheid wordt bepaald door onze technologische omgeving, dan is de politieke vraag niet, zoals gebruikelijk: hoe kan technologie onze problemen oplossen? Maar die luidt: in wat voor soort technologische cultuur willen we leven? In wat voor robotsamenleving willen we leven? In wat voor energiesamenleving willen we leven? Wat voor zorg willen we geven? Dan moeten uitdrukkelijk normatieve vragen op de agenda.

Schwarz’ opvatting van politiek verradt een linkse inslag: hij ziet politiek als het vermogen van burgers om gezamenlijk inhoud en richting te geven aan de technologische cultuur. In zijn mensbeeld is een burger niet de rationele actor uit het liberale mensbeeld, gericht op haar privébelang, maar zij is in de eerste plaats een gemeenschapswezen gericht op een publieke zaak.

Dit mensbeeld staat uiteindelijk niet los van de technologische context. Want apparaten en technische systemen kunnen de individualist in ons versterken, of juist de burger gericht op gemeenschapswaarden. Sommige apparaten zetten mensen apart van elkaar als individuen die langs elkaar heen leven. Een voorbeeld is de grootschalige opkomst van de

|
In de jaren tachtig schreven partijideologen als
Balkenende en Fortuyn nog aardig serieuze teksten over
technologiepolitiek voor hun partij

personenauto, die de straat als publieke ontmoetingsruimte drastisch veranderde; of de smartphone in de gadgeteconomie, de zorgrobot voor de vereenzaamde bejaarde. Andere technologieën stellen juist in staat om anderen te ontmoeten; denk aan de archaïsche waterput en aan hedendaagse voorbeelden als een energiecoöperatie voor kleinschalige stroomopwekking, stadslandbouw of het openbaar vervoer.

Dus ja: in wat voor soort technologische cultuur willen we leven? Welke waarden moeten daarin tot hun recht komen? Hoe kunnen we instituties en democratische processen, apparaten en systemen zo inrichten dat die waarden tot hun recht komen? Welke menselijke rechten en behoeften moeten daarin worden beschermd? De antwoorden op die vragen zijn bij uitstek een resultaat van politieke deliberatie. Ik zou vast het volgende voorschot willen geven voor de politieke technologie-agenda.

Ik zou een technologische cultuur willen die tenminste correspondeert met de politieke idealen van GroenLinks, de waarden van vrijheid, vrijzinnigheid, rechtvaardigheid, zelfbeschikking, duurzaamheid, gelijkheid en non-discriminatie. Dat betekent onder andere dat burgers toegang tot kennis van technologische systemen zouden moeten hebben en van meet af aan invloed kunnen uitoefenen op de ontwerpen. Het betekent dat we niet continu kunnen worden gecontroleerd en gelijke toegang hebben tot de dingen. Het functioneren van technologie zou niet afhankelijk moeten zijn van sterk gecentraliseerde machten (denk aan een kerncentrale, of afhankelijkheid van instanties als Microsoft en Google). Het zou betekenen dat de politieke ruimte waarin keuzes over technologie worden gemaakt wordt vergroot naar gebruikers en andere betrokkenen, zodat het ontwerp en de verbeeldingsmacht niet langer is voorbehouden aan een kleine groep experts.

/

Literatuur

- Algemeen Dagblad (21 augustus 2017) Staatssecretaris Klijnsma geeft Haagse brugklassers smartphone.
- Lodewijk Asscher (2014) Robotisering: kansen voor morgen. Toespraak tijdens het SZW congres 2014.
- David Bollier (2008) *The Commons as a New Sector of Value-Creation*. In: Kosmos, Fall/ Winter 2008, pp 27-29
- Rinie Van Est (2012) *De ideologische leegte van het techniekdebat: Het grote zwijgen over hoe de informatierevolutie ons verandert*. In: Stille ideologie, C. van Montfort (red.), Boom/Lemma Uitgevers.
- J.P. Balkenende en A. Zijlstra (1988) *Technologie en Politieke uitgangspunten*. In : CDV 1/88 p 30-39.
- Pim Fortuyn (red.) (1988) *Sociaaldemocratie en technologie*, RUG en Stichting 100 jaar sociaaldemocratische arbeidersbeweging.
- Big Data (2016) *De Helling*, jaargang 29 nr 4.
- Michiel Schwarz (1988) *Technologische cultuur en de onmacht van de politiek* In: De Helling, jaargang 1 nr. 4/5 1988, p 36- 40.
- Michiel Schwarz en Rein Jansma (red.) (1989) *De technologische cultuur*, De Balie Amsterdam.
- Langdon Winner (1986) *Technologies as forms of life*. In: *The Whale and the Reactor*. University of Chicago Press

Op 7 oktober vond een symposium plaats ter ere van het 30-jarig bestaan van de Helling. Met een terugblik op het verleden en lezingen over technologie en duurzaamheid. Van boven naar beneden: oud-hoofredacteur Erica Meijers reageert; Eva Gladek (directeur Metabolic) in gesprek met Kamerlid en oud-redacteur Tom van der Lee; de Band zonder Verblijfsvergunning. Foto's Daphne Kuilman

Suzanne van den Eynden... *Ik schrijf dus ik ben*
 / communiceerde over vrede en veiligheid voor PAX
 / studeerde journalistiek en wijsbegeerte / woonde
 in de VS, Frankrijk en Australië / danst en zwemt /
 woont met man, dochter (3,5) en zoon (1,5) /

Suzanne van den Eynden: nieuwe hoofdredacteur

Na achtereenvolgens Henk Krijnen, Jelle van der Meer en Erica Meijers wordt Suzanne van den Eynden (1978) de vierde hoofdredacteur van tijdschrift de Helling. Suzanne studeerde journalistiek aan de Fontys Hogeschool Tilburg en wijsbegeerte aan de Universiteit Utrecht en werkte als journalist bij zowel dag-, maand- als weekbladen. Sinds 2011 is zij persvoorlichter/comunicatieadviseur bij vredesorganisatie PAX. Daarnaast schreef zij als freelance journalist en tekstschrijver voor onder meer Filosofie Magazine en Stichting Biowetenschappen en Maatschappij. Ook publiceerde Suzanne meerdere opiniërende artikelen in NRC, de Volkskrant en Trouw. Het lentenummer van 2018 is het eerste nummer dat onder haar hoede zal verschijnen.

Robbert Bodegraven: nieuwe directeur WB

Robbert Bodegraven (1963) werkte hiervoor als sociaal ondernemer en in diverse (directeurs)functies bij non-profit organisaties zoals War Child en Oxfam Novib. Daarvoor was hij werkzaam als journalist en bladenmaker. Hij heeft jarenlange ervaring in het ontwikkelen en uitdragen van standpunten over maatschappelijke thema's zoals duurzaamheid en (on)gelijkheid. De opdracht om het progressieve gedachtegoed verder te ontwikkelen is iets waar hij naar uitkijkt. "Juist nu de ongelijkheid in de samenleving toeneemt is het belangrijk om het debat te blijven voeren en oplossingen aan te dragen die polarisatie en tweedeling tegengaan," zegt Robbert.

Robbert werd opgeleid als letterkundige en journalist aan de universiteit van Utrecht. Later voltooide hij een studie communicatie aan de Rotterdam School of Management van de Erasmus Universiteit. Op 1 november is hij begonnen bij Bureau de Helling.

Robbert Bodegraven... *In wat voor tijden leven we, met zoveel critici en zo weinig lezers! (schreef Montesquieu)* / Was sociaal ondernemer, werkte in ontwikkelingssamenwerking en journalistiek / Had zijn eerste baan als fotojournalist en publiceerde in 2016 een fotoboek / Leest, sport, zingt en eet en drinkt met vrienden in vrije tijd / Woont met vrouw en twee dochters in Utrecht

Bureau

Kan technologie ook links zijn?

Conferentie in de Eerste Kamer op vrijdag 2 feb

Technologische vernieuwing, zoals de toepassing van robots, wordt vaak geassocieerd met verlies van banen, groeiende ongelijkheid en 'ontmenselijking' van de zorg. Is dat onvermijdelijk? Of hangt het af van wat we daar samen, als burgers, over besluiten? Hoe kunnen we de ontwikkeling en inzet van nieuwe technologieën zodanig sturen dat ze bijdragen aan zinvol werk, aan een eerlijke verdeling van inkomen en vermogen, aan betere zorg? Welke democratische processen en juridische waarborgen zijn daarvoor nodig?

Deze vragen staan centraal in een conferentie die de Eerste Kamerfractie van GroenLinks en Bureau de Helling houden in de plenaire zaal van de Eerste Kamer. Tot de sprekers behoren **Tsjalling Swierstra** (hoogleraar techniekfilosofie Universiteit Maastricht), **Ton Wilthagen** (hoogleraar arbeidsmarktstudies Tilburg University), **Karina Kuperus** (partner KPMG), **Melanie Peters** (directeur Rathenau Instituut), **Pieter Pekelharing** (sociaal-politiek filosoof), **Kathalijne Buitenweg** (Tweede Kamerlid GroenLinks), **Zihni Özdil** (Tweede Kamerlid GroenLinks), **Tineke Strik** (fractievoorzitter GroenLinks Eerste Kamer), **Henriëtte Prast** (Eerste Kamerlid D66) en **Jan Anthonie Bruijn** (Eerste Kamerlid VVD).

Tijd: vrijdag 2 februari, 13.30 – 17.30 uur

Plaats: plenaire zaal 1e Kamer, Binnenhof 22 Den Haag

Meer informatie en aanmelding:

www.bureaudehelling.nl/technologie

Publicaties

Algemeen

- Simon Otjes, 'De Wederopstanding van GroenLinks', *Socialisme & Democratie* 2017 74(4), pp. 43-45

Grondstoffenpolitiek

- Bas Eickhout & Richard Wouters, 'Europese grondstoffenpolitiek werkt averechts', www.downtoearthmagazine.nl, 6.10.2017
- Liesbeth Beneder & Richard Wouters, 'Forging a connection between local and global commons', www.greeneuropeanjournal.eu, 27.10.2017
- Mieke van der Vegt & Richard Wouters, 'Wij de grondstoffen, zij de vervuiling?', www.bureaudehelling.nl, 29.10.2017
- Liesbeth Beneder & Richard Wouters, 'Grondstoffen in ruimte en oceaan verdienen bescherming per wet', *Trouw*, 31.10.2017

de Helling

Wetenschappelijk Bureau GroenLinks

BUREAU DE HELLING

Postbus 8008

3503 RA Utrecht

030-23 999 000

> bureaudehelling.nl

DIRECTEUR

· Robbert Bodegraven

MEDEWERKERS

· Suzanne van den Eynden

· Anne Janssens

· Anna Lohfink

· Simon Otjes

· Tijs Sikma

· Richard Wouters

STAGIAIRS

· Julia van Aart

· Dirk van Hoorn

MEDEWERKERS 'DEMOCRACY DEVELOPMENT ABROAD'

· Anne de Boer

· Mirjam Tiems

RAAD VAN ADVIES

· Nevin Özütok (voorzitter)

· Jessie Bokhoven

· Martien Das

· Albert Faber

· Anita de Horde

· Jeroen Postma

· Theo Verstrael

Voor de afgelopen Dutch Design Week togen vijf tekenaars van het collectief Drawing the Times naar Eindhoven en maakten o.a. de reportage hiernaast. Zie ook www.drawingthetimes.com

OVER DE AUTEURS

Julia **van Aart** (1996) studeerde Governance, Economics and Development aan Leiden University College en schreef haar scriptie over de rol van politieke partijen bij het maken van milieubeleid. Als stagiair bij Bureau de Helling organiseerde zij het symposium ter ere van de dertigste verjaardag van het tijdschrift en werkt ze mee aan kiezersonderzoek.

Robert **Goené** (1979) is zelfstandig informatieontwerper en programmeur. Hij heeft wijsbegeerte gestudeerd in Amsterdam en zit de werkgroep 'waardevolle economie' van de Hellingproef voor.

Jasper **Groen** (1975) is raadslid voor GroenLinks te Amsterdam, en daar woordvoerder duurzaamheid en groen. Daarnaast is hij eigenaar en medeoprichter van TAQT, bureau voor trainingen in politiek-bestuurlijke vaardigheden. Hij studeerde in 2003 af in milieufilosofie aan de Universiteit van Amsterdam. Hij woont in Amsterdam Noord en fietst graag door Waterland.

Herman **Meijer** (1947) studeerde aan de Technische Hogeschool Delft. Hij is publicist en actief in verschillende besturen en bewegingen. Hij was wethouder voor GroenLinks in

Rotterdam en partijvoorzitter van GroenLinks. Meijer is lid van de redactie van de Helling.

Thomas **Mertens** (1955) is hoogleraar rechtsfilosofie aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Hij studeerde theologie in Tilburg en filosofie in Amsterdam. Hij werkte eerder aan universiteiten in Tilburg, Florence, Leiden en Leuven.

Simon **Otjes** (1984) is senior wetenschappelijk medewerker van Bureau de Helling. Daarnaast werkt hij bij de Rijksuniversiteit Groningen. Hij studeerde politicologie en filosofie van de sociale wetenschappen aan de Universiteit Leiden en promoveerde daar ook in de politicologie. Hij heeft eerder gepubliceerd over radicaal-rechts populisme, kiesgedrag en sociaal-economische politiek.

Socrates **Schouten** (1985) is programmaleider 'commons' bij Waag Society, een cultureel research- en innovatiecentrum dat streeft naar open, eerlijke en sociale technologie. Hij is redacteur (thans interim hoofdredacteur) bij de Helling en werkte eerder bij Bureau de Helling. In 2016 publiceerde hij De circulaire economie (Editie Leesmagazijn).

Martijntje **Smits** is techniekfilosoof en ingenieur, werkzaam als onderzoeker en docent aan verschillende universiteiten en instituten. In haar werk stelt ze de vanzelfsprekendheid van technologische toekomstbeelden ter discussie en pleit ze voor het verruimen en delen van de verbeeldingsmacht over technologie. Zij schreef onder andere het boek 'Monsterbezwering, de culturele domesticatie van nieuwe technologie' (2002). In 2018 verschijnt een boek over 'Frankensteins blinde vlek'.

Bart **Stuart** (1972) is beeldend kunstenaar en samen met Klaar van der Lippe actief in burospelen, waarin zij op een beeldende manier vorm geven aan sociale processen en projecten op het terrein van ruimtelijke ordening, zowel in Nederland als internationaal. Stuart is lid van de redactie van de Helling.

Rens **van Tilburg** (1974) is directeur van het Sustainable Finance Lab aan de Universiteit Utrecht. Eerder werkte hij voor GroenLinks in het Europees en Nederlands parlement en adviseerde hij de overheid over technologie en innovatiebeleid. Van Tilburg is lid van de redactie van de Helling.

door: Sanne Dijkstra Anna van Duijn Maarten Straefferland Aidan Wong Lydia de Zwart

FLEXWONEN, TIJDELIJK WONEN VOOR MAX. 2 JAAR

GENDERHOF IS EEN VOORMALIG SENIOREN COMPLEX. NU WONEN ER ARBEIDSMIGRANTEN, ALLEENSTAANDEN, VLUCHTELINGEN, STUDENTEN, STARTERS EN MENSEN DIE ONDER BEGELEIDING DICHT OP ELKAAR WONEN. EEN MICROMAATSCHAPPIJ VAN ONGEVEER 250 BEWONERS. DIT BIJZONDERE WOONEXPERIMENT IS EEN VOORBEELD VAN SOCIAL DESIGN. HOE WERKT DEZE INNOVATIEVE OPLOSSING VOOR WONINGNOD? EEN PORRET VAN BEWONERS EN MEDEWERKERS.

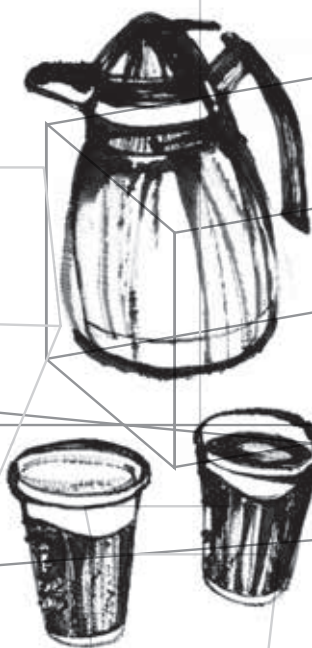
GENDERHOF

Sandra
Initiatiefneemster

Sandra van Hooft van wooninc. is drie dagen aanwezig op de Genderhof. Ze doet persoonlijk de intake van de nieuwe bewoners en zorgt voor de eerste begeleiding. 'We letten er goed op dat de samenstelling van de bewonersgroep klopt. Hierdoor heerst er een prettige sfeer in dit enorm complex. 'Je kunt menselijk contacten niet verplichten maar ik heb wel eisen zoals deelnemen en helpen bij activiteiten. In de praktijk hoef je maar heel weinig mensen af te wijzen

Henriette

Henriette heeft
twee kinderen,
was getrouwd, had
een woonruimte
werd woningloos.
De wachtlijst voor
sociale woningbouw
is lang, 7 jaar...
en toen kwam ze
bij Wooninc. Ze
kreeg een woning
en nu is ze de
Vaste KOFFIE -
vrijwilligster.
Ze heeft een
'ze de zintuig'
en voelt precies
aan wanneer
iemand tek heeft
aan de
woonregels.

7.30 - 12.00

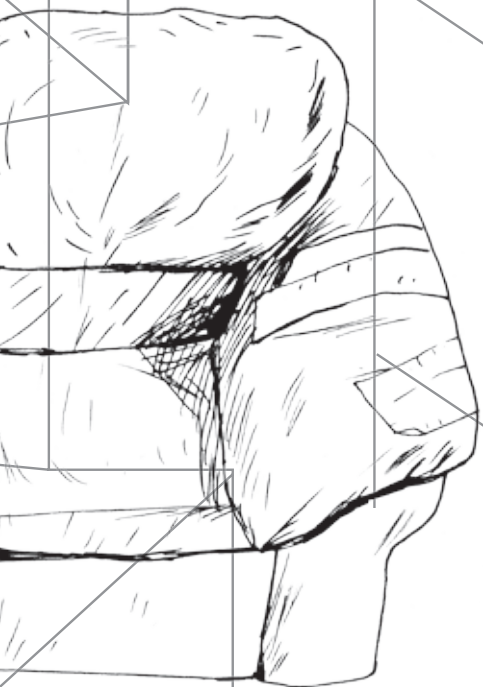

Liza

Aan de koffie-
tafel wordt
over alles gepraat.
Liza maakt haar
eigen keuzes.

• En dat zijn soms
domme keuzes;
zegt ze zelf.
• Nou, dan krijg
ik van Henriette
de wind van voren,
dan praten we
een paar dagen
niet met elkaar
en daarna is het
weer helemaal
goed.

Koffietijd

Martin

is gescheiden en kwam zo in 2015 in Genderhof terecht. Hij heeft een technische achtergrond. Hij is de officiële klusjesman van Genderhof. 'Ik doe precies hetzelfde als in een normaal huishouden, maar dan in het groot.' Martin heeft veel contact met zijn medebewoners. Wanneer zij problemen hebben biedt hij graag een luisterend oor en helpt naar een oplossing zoeken.

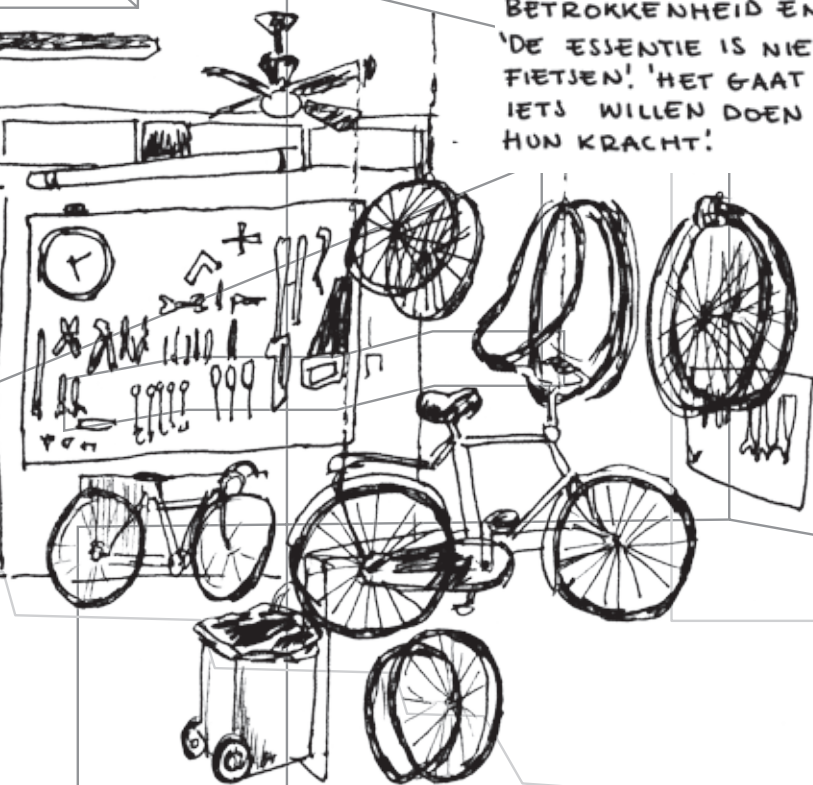
Daarnaast runt hij een online quiltstoffenwinkel vanuit de Genderhof: www.gelrebloem.nl

Maikel

IS DE BEHEERDER EN BEGELEIDER VAN DE FIETSENWINKEL 'SLAPPE BAND' IN GENDERHOF. HIJ IS INGEHUURD DOOR GGZE OM CLIËNTEN TE BEGELEIDEN MAAR HIJ NOEMT ZE LIEVER COLLEGA'S OF MEDEMENSEN. IN RUIL VOOR DE LOCATIE REPAREREET SLAPPE BAND GRATIS DEFECTE FIETSEN VAN DE BEWONERS. WAT HIJ BELANGRIJK VINDT IS VRIENDSCHAP, BETROKKENHEID EN TROTS ZIJN OP JEZELF. 'DE ESSENTIE IS NIET HET MAKEN VAN FIETSEN'. 'HET GAAT EROM DAT MENSEN GRAAG IETS WILLEN DOEN EN OP ZOEK GAAN NAAR HUN KRACHT'.

Mila

Mila vindt alles leuk, iedereen op Genderhof kent haar. Ze is één van de weinige kinderen hier.

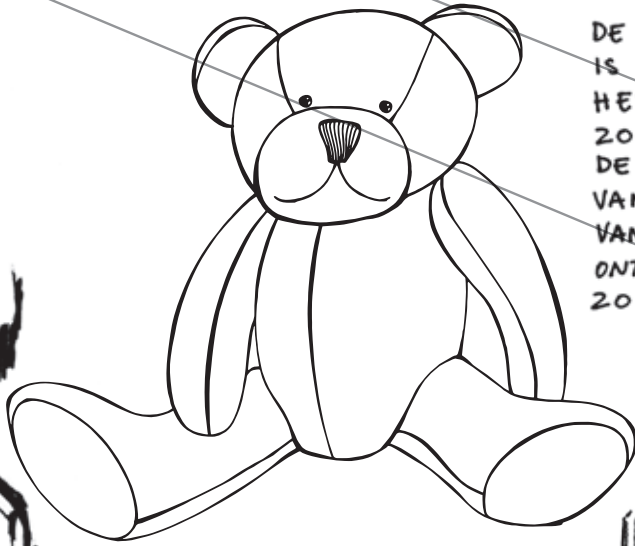
MILA (1,5) EN HAAR VADER (25) WONEN SAMEN MET HUN HOND FLIPPO IN GENDERHOF. 'DEZE PLEK HEEFT MIJ ECHT GERED. EIGENLIJK IS HET WEL EEN COOLE PLEK, IEDEREEN KAN HIER TERECHT, ZO IETS IS BIJNA NERGENS.' MILA'S VADER WAS EERST KRAKER, MAAR MET ZIJN DOCHTER EN HOND FLIPPO KON DAT ECHT NIET MEER. VIA EEN VRIEND KWAM HIJ IN GENDERHOF TERECHT. HIER IS HET VOORAL PLEZIER MAKEN, VEEL SCHOONMAKEN EN LOPEN MET DE HOND.

Weggeefwinkel

DE WONING VAN MILA EN HAAR VADER IS KLEIN EN STAAT VOL MET SPULLEN UIT HET KRAAKVERLEDEN.

ZO IS 'DE WEGGEEFWINKEL' BEGONNEN. DE WINKEL IS ELKE ZONDAG OPEN VAN 15:00-17:00 VOOR DE BEWONERS VAN GENDERHOF. 'OP ZONDAG IS HET EEN ONTMOETINGSPLEK EN STIEKEN HEB IK ZO EEN EXTRA KAMER!'

Natasha

Natasha komt uit Azerbeidzjan en woont twee en half jaar in Genderhof. Ze is haar eigen bedrijf als binnenhuis-architecte gestart: www.droomstijl.com. Vol trots laat ze foto's van haar appartement zien. Natasha is een aantal keer vrijwilliger geweest tijdens de DDW. 'Tijdens de Dutch Design Week ontmoette ik veel aardige mensen. Daar word ik gelukkig van.'

Jacques

Onder lange mouwen en hoge kraag van huismeester Jacques overhemd zijn enkele tatoeages zichtbaar. 'Ik zit vrijwel helemaal onder hooi.' Jacques kwam als bewoner in Genderhof terecht na een scheiding waaraan hij noodgedwongen op straat in zijn auto moest leven. Inmiddels is hij naast een van de bewoners ook huismeester en rechterhand van Semra.

